Available online at http://jgu.garmian.edu.krd

Journal of University of Garmian

10.24271/jgu.2023.10109

کاریگەری بنەما جوگرافیاییەکان لە سەر پرسی جێندەر لە شاری کەلار

بەیان عبدالله عزیز[1]، ابراهیم قاسم پالانی[2]

1- بەشی زانستە کۆمەڵایەتیەکان,کۆلێجی پەروەردەی بنەڕەت ,زانکۆی گەرمیان
2- بەشی جوگرافیا ,کۆلێجی پەروەردە, زانکۆی گەرمیان

Article Info

Received: November, 2022

Revised: January, 2023

Accepted: April, 2023

Keywords

(جێندەر، شوێن، جوگرافیای کۆمەڵایەتی، شاری کەلار)

Corresponding Author

پوختە

مەسەلە ڕەگەزییەکان کە تەوەرێکی سەرەکی گفتوگۆی زانستە کۆمەڵایەتیەکان پێکدەهێنێت لەنێویاندا جوگرافیای مرۆیی لە هەشتاکانی سەدەی ڕابردووەوە گرنگی بەم لایەنە دەدات و بووە بە یەکێک لە بوارەکانی لێکۆڵینەوەی.

ئەم توێژینەوە لە ڕوانگەی جوگرافیەوە کاریگەری بنەما جوگرافیاییەکان لەسەر پرسی جێندەر لە شاری کەلار ناوەندی ئیدارەی گەرمیان لە هەرێمی کوردستانی عێراق شرۆڤە دەکات و تیشک دەخاتە سەر پرسیارە بنەڕەتیەکانی کاریگەری فاکتەرە جوگرافیاییەکان لەسەر پرسەکانی ژنان لە شارەکەدا، بۆ ئەم مەبەستە توخمە سروشتی و مرۆییەکان لە توانای بەشداری کردنی ژن لە بواری ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسدا بە لە بەرچاوگرتنی ڕەوتی مێژوویی- جوگرافی بەپشت بەستن بە پارادایمی جێندەری و پەیوەندی بە بەرهەمهێنانی شوێنەوە بۆ شیکردنەوەی کاریگەرییەکانی ژینگە لەسەر بنیاتنانی ڕەگەزی دەکۆڵێتەوە، لەبەرئەوەی زاراوەی جۆری کۆمەڵایەتی (Gender) کە باس لە ڕفتارەکانی (نێر- مێ) دەکات بەهۆی کاریگەرییە جوگرافیایەکانەوە بنیات نراوە و تاڕادەیەکی زۆر کاریگەری ڕەگەز (Sex)ی لەسەرە.

پێشەکی

جوگرافیایی ژنان وەک لقێک لە ئاراستە نوێیەکان لە لێکۆڵینەوەی جوگرافیدا بایەخ دەدات بە خوێندنەوەی پەیوەندی نێوان جۆری کۆمەڵایەتی(جێندەر) و شوێنی جوگرافی بە ئامانجی دەرخستن و کاریگەری ڕەگەزە جوگرافیەکان لەسەر پاشکۆیەتی ژن، هەروەها جەختکردنە سەر دروستکراوە کۆمەڵاییەتیەکان وەکو کلتور و داب و نەریت وئایین و زمان و کاریگەریان لەسەر دۆزی ژن کە شوێن بەرهەمی دێنێت، چونکە ئەگەر سەرەنج بدەین لە مێژوودا زۆرجار ئافرەت وەک مرۆڤ سەیرنەکراوە یان بە شوم و بەد و خراپ و پلە دوو ناوزەد کراوە، بەڵام پرسی جێندەری مێ لە ئێستادا ئەو گوزەرەیە کە بەشێکی گەورە لە گفتوگۆ هاوچەرخەکان پێکدێنێت و وتنی جۆرراوجۆری لەسەر دێتە گۆڕێ، کە لە هەر کۆمەڵگایەکدا بەشێوازێکی جیاواز ڕادە و گرنگی خۆی نواندووە و بووە بە یەکێک لە پرسە جیهانیەکان، گفتوگۆیەکە لەسەر ژن وەک بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتی و ڕۆڵی لە دامەزاوەکان ، بەشداری کردن و بەڕێوەبردن ، سیاسەت ، دیموکراتیەت و کایەکانی تری ژیانی کۆمەڵایەتی مرۆڤە، لەبەرئەوەی لە زۆربەی کۆمەڵگاکانی دونیادا لەرووی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی و زانستیەوە ژنان هاوپێگەی پیاوانیان نیە، لە کاتێکدا لەسەرەتای دەستپێکی ژیانی کۆمەڵایەتی ئامادەی هەبووە ، بەڵام بەپێی سەردەم و کات و شوێن سیستەمی کۆمەڵایەتی و ئامرازەکانی بەرهەمهێنانەوە گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە و پلەی پاشکۆیەتی وەرگرتووە، لە دنیای ئەمڕۆدا بەهۆی بەرزبوونەوەی ئاستی ڕۆشنبیری و پێشکەوتن و تەکنەلۆجیا و تۆڕەکۆمەڵایەتیەکان و جیهانگیرییەوە کە بێگومان تێکەڵبوونێکیان دروستکردووە لە نێوان کلتور و نەتەوەکاندا و کاریگەری لەسەر مەسەلە ڕەگەزییەکان بەجێهێشتووە، وایکردووە جارێکی تر ململانێی جێندەری بەفۆرمێکی نوێوە دەربکەوێت و ڕەنگدانەوەی بەسەر یەکە کۆمەڵایەتیەکانەوە هەبێت.

گرنگی توێژینەوە:

گرنگی ئەم توێژینەوەیە تێگەیشتنە لە پەیوەندی نێوان ڕەگەز و پێکهاتە ژینگەییەکان و ڕوونکردنەوەی ئەو ڕێگایانەی کە کاریگەریان لەسەر مەسەلە جێندەرییەکان هەیە، لەڕێگەی خوێندنی شوێنی کۆمەڵگاوە، هەوڵێدانێکە بۆ شیکردنەوەی شێوازی بنیاتنانی ڕەگەزی لەڕێگەی پرۆسەی کۆمەڵایەتییەوە پەیوەست بە ژینگە، بە ئامانجی تێگەیشتن لەوەی کە چۆن ژینگە و گۆڕانە ژینگەیەکان کاریگەریان لەسەر بنیادی کۆمەڵایەتی گروپە جێندەرییەکان (ژن و پیاو) هەیە، واتە بایەخ دەدات بە تێگەیشتن لەو ڕێگایانەی کە چۆن ژنانیش وەکو پیاوان بتوانن لە کۆمەڵگادا بوونیان هەبێت، لەبەرئەوەی هەرچەندە ژنانیش ئەندامێکی چالاکی کۆمەڵگان، بەڵام توانای دەست ڕاگەیشتن و بەشداریکردنیان سنوردارە، بەهۆی مێنەبوون و کۆت و بەندە کۆمەڵایەتییەکانەوە.

کێشەی توێژینەوە:

هەستکرن بە کێشە و دیاری کردنی گرفتی توێژینەوە مەرجێکی سەرەکیە لە هەر توێژینەوەیەکی زانستیدا و بە هەنگاوێکی گرنگ دادەنرێت بەوەی کە سەرەتا و دەستپێکی بابەتەکانی دیکەی توێژینەوەکەی بەدوادا دێت.

لێرەوە کێشەی توێژینەوە بەچەند پرسیارێک دەخەینەڕوو:

١-ئایا ڕەگەزەکانی ژینگەی سروشتی کاریگەریان هەیە لەسەر مەسەلە جێندەرییەکان لە شاری کەلار؟

٢-ئایا پرۆسە کۆمەڵایەتییەکان ڕۆڵیان هەیە لەسەر بەشداری کردنی ژنان لە سێکتەرە کۆمەڵایەتیەکاندا لە ناوچەی توێژینەوە؟

٣-ئایا تایبەتمەندییە ئابوورییەکان کاریگەریان هەیە لەسەر پێگەی ئافرەت لە شارەکەدا؟

٤- ئایا پرسی جێندەر و بەشداری کردنی ژنان لەکاری سیاسیدا پەیوەندی هەیە بە ڕەوشی سیاسی ناوچەکەوە؟

گریمانەی توێژینەوە:

١- ڕەگەزەکانی جوگرافیایی سروشتی کاریگەریان هەیە لەسەر مەسەلە جێندەرییەکان لە شاری کەلار .

٢- بەشداری کردنی ژن و پرسی جێندەری مێ پەیوەندی بەتایبەتمەندییە کۆمەڵایەتی و کلتورییەکانەوە هەیە لە شاری کەلار.

٣- بابەتی جێندەر لە ناوچەی توێژینەوە پەیوەندی بە تایبەتمەندییە ئابوورییەکانی شارەکەوە هەیە.

٤- ڕەوش و بارودۆخی سیاسی ناوچەی لێکۆڵینەوە کە بەشێکە لە ناوچەی سیاسی هەرێمی کورستان کاریگەری لەسەر کێشە جێندەرییەکان هەیە.

ئامانجی توێژینەوە:

هەموو توێژینەوەیەکی زانستی ئامانجی تایبەتی خۆی هەیە کە توێژەر لە میانەی توێژینەوەکەی دا هەوڵی بەدیهێنانی دەدات، ئەم توێژینەوەیەش ئامانجی سەرەکی شیکردنەوەیەکی جوگرافیاییە بۆ پرسی جێندەر و مێ و ڕوونکردنەوە و گەیشتن بەو هۆکارانەی کاریگەریان لەسەر بابەتی بەشداری کردنی ژنان هەیە وەکو هۆکارە سروشتی و کۆمەڵایەتی و کلتوری وئاینی و ئابووری و سیاسی و ڕۆشنبیرییەکان کە دەتوانین لە چەند خاڵکدا بیان خەینەڕوو:

١- شیکردنەوەی ئەو فاکتەرانەی کاریگەریان لەسەر پرسی جێندر هەیە لە ڕووی جوگرافیەوە لە ناوچەی توێژینەوە.

٢- خستنەڕووی پەیوەندی نێوان گۆڕانی کۆمەڵایەتی و کاریگەری لەسەر پێگەی ڕەگەزی مێینە لە کۆمەڵگەی دانیشتوانی شاری کەلاردا.

٣- شیکردنەوەی بەشداری کردنی ئافرەتان لە سێ بواری سەرەکی کەبریتین لە: بواری کۆمەڵایەتی، ئابووری و سیاسی لە شاری کەلار.

تەوەری یەکەم/ هۆکارە سروشتیەکان:

ژینگەی سروشتی بریتییە لە کۆمەڵێک خەسڵەت و کارتێکەری دەرەکی کە کاریگەری لەسەر مرۆڤ دروست دەکەن[1]، کۆمەڵگای مرۆییش لە چوارچێوەی سیستەمێکی ژینگەی سروشتیدا دروست بووە، و دەتوانرێت وەك یەکێك لە پێکهاتەکانی ژینگە دابنرێت، کە دواجار ئەم بوونەوەرە هۆشمەند و خاوەن پێداویستیە بە چەندین شێوە لەگەڵ ئەو چوارچێوە سروشتیەی کە تێیدا دەژی دەکەوێتە پەیوەندییەوە[2]، مەبەست لە ژینگەی سروشتی کە مرۆڤی تێدا دەژی، خەسڵەتە سروشتی و فیزیکییەکانی ژینگە دەگرێتەوە، وەك دیاردەکانی (کەش و هەوا، بەرز و نزمی ڕووی زەوی، جیۆلۆجی، پێکهاتی خاك و ئاو)، بەهۆی ئەو کاریگەرییە گرنگانەی ئەم فاکتەرانە لەسەر چالاکییە مرۆییەکان دەیگێڕن ڕۆڵی لە پرسە جێندەرییەکاندا پڕ بایەخ کردووە، ژینگەی سروشتی کاریگەری لەسەر پێگەی ژنان هەیە لە بینای کۆمەڵایەتیدا، چونکە تێبینی دەکرێت ئەگەر پشکی کاری ژن لە کاری پیاوان کەمتربێت، ئەوا پێگەی کۆمەڵایەتی کەم دەبێتەوە، وەک لە ژینگەی کشتوکاڵی و ئاژەڵداریدا، کە ژنان بەشداریکردنی کەمیان هەیە و پیاوان هەست بە ئەنجامدانی کارەکانیان دەکەن، [3]، لێرەدا کاریگەری خەسڵەتە سروشتییەکان لەسەر پرسی جێندەر لە ناوچەی توێژینەوە دەخەینە ڕوو

١/ شوێن و پێگە:

[1] Joseph Holden, An Introductin to Physical Geography and the Environment, fourth edation, UK , 2017 ,p290.

[2] ایان ج.سیمونز، البیئة والانسان عبر العصور،ترجمة: السید محمد عثمان،عالم المعرفة،العدد(٢٢٢)، الکویت،١٩٩٧،ص٧١.

[3] لویس اسکندر،الانسان والبیئة،مطبوعات مکتبة النهضة المصریة،القاهرة،١٩٣٦،ص١٣.

شوێنی جوگرافی یەکێکە لە گرنگترین ڕەگەزەکانی جوگرافیای سروشتی، کە بیرجر(**Burger**) بەدڵی جوگرافیا ناوی دەبات[4]، کە بەرپرسە لە جۆری کەش و ئاو و هەوا و ژیانی ڕووەک و ئاژەڵ، هەروەها پەیوەندی بە دابەشبوونی دانیشتوان و ڕەنگ و شێوە و ڕەفتار و هەڵسوکەوت و پیشە و خواستەکانی مرۆڤەوە هەیە [5]، مرۆڤ لە شوێندا دەژی و شوێن لە ژیان و بوونی مرۆیدا گرنگی تایبەتی خۆی هەیە، چونکە ڕووبەرێکە بۆ ئەنجامدانی کار و چالاکییەکانی و جێگەیەکە تێیدا شوناسی خۆی لە میانەی پرۆسەیەکی ماناداردا دروست دەکات، بەم شێوەیە مرۆڤ دەتوانێت بەهۆی ناسینی ئەو شوێنەی کە تێیدا دەژی، خۆیشی۔ بناسێت[6]،لەبەر گرنگی ئەم فاکتەرە لە مێژەوە بایەخ بە پەیوەندی نێوان شوێن و جێندەر دراوە، بە بڕوای دافن سپین (**Daphne Spain-1992**) ڕێکخستن و ئامادەکارییە شوێنییەکان جیاوازییەکانی نێوان دۆخی ژن و پیاو دووپات دەکەنەوە، ئەو شوێنانەی کە جیاکاری ڕەگەزی تێدایە، دەستگەیشتنی ژنان بە مەعریفە کەم دەکاتەوە لەلایەن پیاوانەوە بۆ دووبارە بەرهەمهێنانەوەی دەسەڵاتی پیاو، هەندێک لە فێمێنیستەکان دەڵێن ژنان هەوڵدەدەن کەمترین شوێن لە فەزای گشتیدا داگیر بکەن، بەهۆی باری پێکهاتەی جەستە و پێگە کۆمەڵایەتییەکەیانەوە[7]، لەم ڕوانگەیەوە شوێنی شاری کەلار لەڕووی جوگرافییەوە کەوتووەتە ناوچەی نیمچە شاخاوییەوە لە ناوچەی بان و گردەکان لە بەشی باشووری ڕۆژهەڵاتی هەرێمی کوردستان لەنێوان بازنەی پانی (٠٨ = ٣٦ -٣٤° -٢٤ = ٣٦ -٣٤°) پلەی باکوور و هێڵی درێژی (١٥ = ١٧ -٤٥° -٥٠ = ٢١ -٤٥°) پلەی ڕۆژهەڵات، لە نەخشەی (١) ڕوون دەبێتەوە شارەکە لەسەر ڕووبەرێکی تەخت بنیات نراوە کە جیاوازی ڕووی زەویەکەی دەگاتە (٢٠٠-٢٩٠) م لە ئاستی ڕووی دەریاوە، ئەمەش هیچ سەختی و لێژیەکی تیانیە کە ئاستەنگی سروشتی بێت لە دروستکردنی دامەزراوەکان و فراوانبوون و کشانی ئاوەدانی لە قۆناغەکانی داهاتووی شارکەدا.

بەڵام مەبەست لە (پێگە) ئاماژەیە بە تایبەتمەندییە سروشتیەکانی ئەو ناوچەیە یان ئەو ڕووبەرەی کە شاری لەسەر بنیات نراوە، وەک(ڕووی زەوی، بەرزونزمی، پێکهاتەی جیۆلۆجی، کەش و هەوا، خاک، دەرامەتی ئاو و ڕووەکی سروشتی) ئەم توخمە سروشتیانە ئەوکارە دیاری دەکات کە نیشتنگە مرۆییەکان ئەنجامی دەدات[8]، ناوچەی لێکۆڵینەوە پێگەیەکی زۆر گرنگی هەیە، بەهۆی پێکهاتە جیۆلۆجیەکەیەوە کە دەوڵەمەندە بە نەوت، وەک کێڵگەی نەوتی حەسیرە لە باکوری ڕۆژئاوای، هەروەها لەبەر ئەوەی کەوتووەتە سەر هێڵی سەرەکی ئۆتۆمبیلی (سلێمانی –کەلار –بەعقوبە -بەغداد)، لە لایەکی تریشەوە لە ڕێگەی هێڵی کفرییەوە دەبەسترێتەوە بە کەرکوکەوە، لە ڕێگەی خاڵی پەروێزخانیشەوە کە نزیکەی (٣٥)کم لە ناوەندی شارەکەوە دوورە، کەلار دەبەستێتەوە بە شاری قەسری شیرین لە وڵاتی کۆماری ئیسلامی ئێران، وە لە شاری بەغدادی پایتەختی عێراقیش(١٨٠)کم دوورە، وای کردووە پێگە و هەڵکەوتەی وەکو دەرگایەکی بازرگانی بێت لە نێوان وڵاتانی عێراق و ئێران و هەرێمی کوردستان کە ئابووریەکی گەورەی بۆ شارەکە فەراهەمکردووە، بەم شێوەیە شوێن و پێگە کاریگەری گەورەی هەبووە لە سەر گەشە و فراوانبوونی ناوچەی توێژینەوە بە پێی قۆناغە مێژووییەکان، بەڵام کاریگەری لەسەر پرسی جێندەر جیاوازی هەیە لە نێوان ئێستا و ڕابردوودا، بەو پێیەی کەلار لە کۆندا ناوچەیەکی کشتوکاڵی بووە و بەشی زۆری خەڵکەکەی بەکاری کشتوکاڵی و ئاژەڵدارییەوە خەریکبوون[9]، ژنان و ئافرەتانی خێزان هاوکاری پیاوەکان بوون لە کاری کشتوکاڵی و ئاژەڵداریدا، بەڵام ئەم کارەی ئافرەتان هیچ کرێ و هەقدەستێکی نەبووە، بەڵکو پیاوان کۆنترۆڵی سەرجەم کەرتە تایبەت و گشتیەکانیان کردووە، بەم شێوەیە بەشداریکردن و دەرکەوتنی ئافرەتان لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا تا ڕۆژگاری بەقەزابوونی شارەکە بە مەرسوومی کۆماری ژمارە(١٥٩)لە (٢٨-٢-١٩٧٠) زۆر کەم بووە ئەمەش بەهۆی بارە کۆمەڵایەتی و کلتوری و ڕامیارییەکانی ناوچەکەوە کە ڕێگربووە لە بەردەم دەرکەوتن و بەشداری کردنی ئافرەتان، بەڵام لە سەردەمی ئێستادا شوێن و پێگە هاوشان لەگەڵ ڕەهەندە کۆمەڵایەتییەکانی تر ڕۆڵی گەورەی هەیە لەسەر پرسی جێندەر و ڕاکێشانی ژنان و کچان بۆ کارکردنیان لە دامەزراوە حوکمی و ناحوکمی و بازاڕی کار و شەقام و شوێنە گشتیەکان، بەتایبەتی لە دوای ساڵی ٢٠٠٣ و ڕووخانی ڕژێمی پێشووی عێراق و کردنەوەی دەرگای بازرگانی بەڕووی شارەکەدا لە نێوان وڵاتانی عێراق و ئێران و هەرێمی کوردستان کە پێش ڕووخانی

)جمال حمدان،جغرافيةالمدن،الطبعة الثانية،عالم الكتب،القاهرة،١٩٧٧،ص٢٧٦. 4(
الدكتور عبدلله عطوي،
جغرافيةالسكان،الطبعةالاولى،المطبعة والنشر دار النهضةالعربية،لبنان-بيروت،٢٠٠١،ص٤٤.5(
(٦)ڕێبوار سیوەیلی، دیاردەی ناسینی شوێن و 6 شوناس(خوێندنەوەیەکی دیاردە ناسانە بۆ شاری سلێمانی)،چاپی یەکەم،چاپخانەی تاران،٢٠١٥،ل٢٠.
(7)ريتشارد پيت، الفكر الجغرافي الحديث،ترجمة: عاطف معتمد و آخرون،الطبعة الأولى، المركز القومى للترجمة،٢٠١٨،ص٥٤٦.

)على سالم الشواورة، جغرافية المدن، الطبعة الأولى، دار المسيرة للنشر والتوزيع والطباعة، عـمان،٢٠١٢،ص١٧٠.8(
(9)صباح على جاف،کەلار(١٩٢٧-١٩٥٧)لێکۆڵینەوەیەک لە بارودۆخی سیاسی و کارگێڕی و ڕۆشنبیری،نامەی ماستەر(بڵاونەکراوە)،زانکۆی صەلاحەددین، هەولێر،٢٠٢١،ل٢٥-١٢٣.

ڕژێمی پێشووی عێراق سەرجەم ئەو ڕێگایانە لە لایەن حکومەتی عێراقەوە داخرابوون و هاتوچۆکردن لێیانەوە قەدەغەبوو، هەروەها قۆناغێکی تری گرنگ لە دەرکەوتنی ئافرەتان دەگەڕێتەوە بۆ دوای ساڵی ٢٠١٤ بەهۆی گەشەسەندنی ئاستی پەروەردە و ڕۆشنبیری و زۆربوونی دەرچوانی زانکۆ و پەیمانگاکان و دانەمەزراندنیان و دواکەوتن و تێکچوونی سیستەمی مووچەخۆرانی حکومەتی هەرێمی کوردستان، بوو بەهۆی ئەوەی کە ژمارەیەکی بەرچاو لە کچان و ژنان ڕوو لە کەرتە ئابوورییە جۆراوجۆرەکانی شارەکە بکەن بە مەبەستی بەدەستهێنانی ئابووری سەربەخۆ.

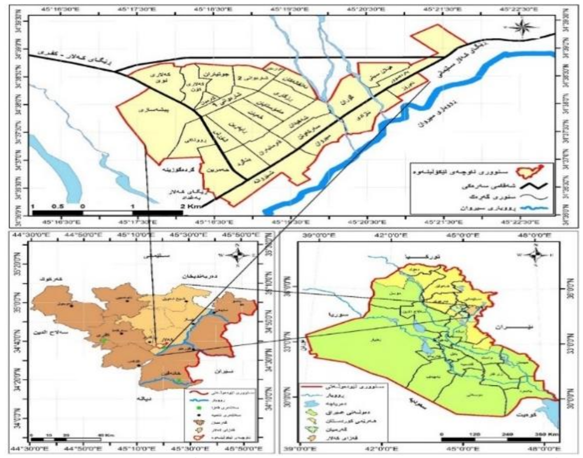

نەخشەی (١) شوێن و پێگەی شاری کەلار بەگوێرەی عێراق و هەرێمی کوردستان

سەرچاوە:

١-حکومەتی هەرێمی کوردستان، بەڕێوەبەرایەتی گشتی شارەوانییەکانی گەرمیان، سەرۆکایەتی شارەوانی کەلار، بەشی **(GIS)**، نەخشەی بنەڕەتی شاری کەلار، بڵاونەکراوە، ٢٠٢٠.

٢-هاشم یاسین، سەردار محمد، هۆشیار محمد، ئەتڵەسی هەرێمی کوردستانی عێراق و جیهان، چ ١، چاپخانەی تێنوش، ٢٠٠٩.

٣- بەکارهێنانی بەرنامەی **(Arc Map GIS 10.8.1)**.

٢/ لە گرنگترین ڕەگەزە سروشتیەکانی تر:

ئەگەرچی لێکۆڵینەوە لەسەر جوگرافیای جێندەر جەخت لە چوارچێوە فیکری و بیردۆزی و ئامارییەکان دەکاتەوە بۆ چارەسەرکردنی مەسەلە ڕەگەزییەکان، بەڵام توخمە سروشتیەکانی لەبیرنەکردووە کەپەیوەندیان بە تایبەتمەندییە شوێنییەکانەوە هەیە لە لەنیشینگە مرۆییەکاندا، بۆیە ئەم توێژینەوە بەشێوەیەکی کورت تیشک دەخاتە سەر چوار توخمی سەرەکی ڕۆڵیان لە پرسە جێندەرییەکان دا وەک (بەرزونزمی، کەش و هەوا، ئاو و خاک).

شێوەکانی ڕووی زەوی لە گرنگترین خەسڵەتە سروشتیەکانە، لەبەرئەوەی یەکێکە لەو تایبەتمەندییانەی کە مرۆڤ ڕۆڵی لە دروستبوونیدا نییە، بەڵکو بەهۆی جووڵەی تەکتۆنی و چەمانەوە و شکان و قڵیشانی چینەکانی زەوی و کردارەکانی کەشکاری و ڕامالین و نیشتەنییەکانەوە دروست بووە، کە ڕۆڵێکی گەورە دەبینێت لە کۆبوونەوەی دانیشتوان و چۆنییەتی دابەشبوونیان، هەروەها کاریگەری ڕوونی لەسەر چالاکییەکانیان هەیە[10]، ناوچەی لێکۆڵینەوە لەڕووی بەرز و نزمیەوە دەکەوێتە ناوچەی بان و گردەکان کە بریتییە لە ناوچەیەکی (ڕاگوێزراو- انتقالی) لە نێوان ناوچەی شاخاوی لە باکوورو باکووری ڕۆژهەڵات و هەرێمی دەشتی نیشتەنی لە باشوور و باشووری ڕۆژهەلات [11]، بە سەرنجدان لە نەخشەی (٢) ڕوون دەبێتەوە شاری کەلار کەوتووەتە نێوان بەرزی (٢٠٠ - ٢٩٠) م، لە ئاستی ڕووی دەریاوە، لە دەووروبەری قەڵای شێروانە و لێواری ڕووباری سیروان لە ڕۆژهەڵاتی شارەکەوە دەستپێدەکات بە بەرزی (٢٠٠) م تا بەرەو باکوور و ڕۆژئاوا هەڵکشێین بەرزتر دەبێتەوە، لە ناوەڕاستی شاردا بەرزی دەگاتە (٢٢٠) م لە هەرە باکووری ڕۆژهەڵات لە بەرزاییەکانی (بەردەسوورە) بەرزی دەگاتە (٢٩٠) م لەئاستی ڕووی دەریا، بەشێوەیەکی گشتی ناوچەی لێکۆڵینەوە تا ڕادەیەکی زۆر تەختاییە و بەرز و نزمییەکی زۆری تێدانییە، دروست بوونی شار لەسەر ئەم ڕووبەرە تەختە و تەریب بە ڕووباری سیروان لە سەرەتادا یارمەتیدەر بووە بۆ کۆبوونەوەی دانیشتووان و دروستبوونی ئاوەدانی کە دەرفەتی کشتوکاڵ و ئاودێری و لەوەڕاندن ئاسان کردبوو، ئەم پیشانەیش زۆرجار تەنیا بۆ پیاوان سنووردار کرابوون، بەڵام بەشێوەکی گشتی ئەم یەکسانبوونە لە تۆبۆگرافیای شارەکە و ئاسانکاری هاتوچۆ و دەستڕاگەیشتن بە چالاکییە دانیشتووانییەکان کاریگەر لەسەر بواری جێندەری نەبووە لە ناوچەی توێژینەوە.

(10) صبری فارس الهیتي- د.خلیل اسماعیل محمد، جغرافیة الاستیطان الریفي، الطبعة الأولی، بغداد،١٩٨٩،ص١٢٦.

(11) عەبدوڵڵا عامر عومەر،بەرزونزمی ڕووی زەوی هەرێمی کوردستان، کتێبی جوگرافیای هەرێمی کوردستان، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،هەولێر،١٩٩٨،ل٥٥-٥٦.

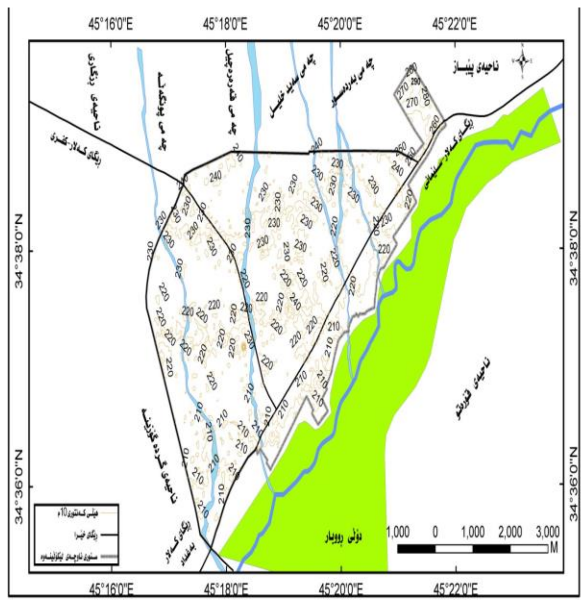

نەخشەی (٢)بەرزونزمی شاری کەلار

سەرچاوە: کاری توێژەر بەپشت بەستن بە :
١- بەکارهێنانی بەرنامای(**Arc Map10.5**).
٢-حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی پلاندانان،بەڕێوەبەرایەتی گشتی شارەوانیەکانی گەرمیان.بەڕێوەبەرایەتی شارەوەنی کەلار،نەخشەی بنەڕەتی شاری کەلار٢٠٢٢.

کەش و هەوا یەکێکی ترە لە بنەماکانی جوگرافیای سروشتی، کە کار دەکاتە سەر دابەشبوونی دانیشتوان، بەهۆی پەیوەندی ڕاســـتەوخۆی نێوان کەش و هەوا و مرۆڤەوە، کە توانیویەتی بەشـــێـوەیەک ژیـانی خـۆی لەگەڵ هەلـومەرجە کەش و هەوایەکانـدا بگونجێنێت و خزمەتی چـالاکییەکانی پێ بکات [12]،ئەو ڕۆڵەی لەســـەر ســیستـەمی بەرهەم هێنانی ڕووەکی و چالاکیە کشتوکاڵیەکان دەیگێڕێ کاریگەری لە پرسە جێندەری و ڕەگەزییەکاندا ڕەنگی داوەتەوە ، چونکە فێنمێنیســـتەکان پێیان وایە چەوســـانەوەی ژن لە بنەڕەتـدا پشـــت ئەســـتورە بە سـەرهەڵدانی کشـتوکاڵ، (سـیمۆن دیبۆڤوار) لە کتێبی (ڕەگەزی دووەم)دا ئـامـاژە بەوە دەکـات لەگەڵ پەیـدابـوونی کێڵان، فراوانبوونی کرداری کشـــتوکاڵ، پـاککردنەوەی دارســـتـان و داچاندنی کێڵگەکان کە پێویستی بەئیشی- چرووپڕ و دەستی کاری زیاتر هەبوو، لێرەوە پیاو هانای برد بۆ خزمەتگوزاریی پیاوەکانی ترو لە کۆیلایەتیـدا قەتیسی_ کرد، بەهەمـان شـــێوەش بوو بەخاوەنی ژن[13].

ئاو و هەوای ناوچەی توێژینەوە بەشێوەیەکی گشتی سەربە ئاو و هەوای دەریای ناوەڕاستە کە هاوینی گەرم و وشـك و زسـتانی ســارد و بارانی مامناوەندە، ئەوبارانەی لێیدەبارێت وەرزییە و سەر بە سیستەمی ئاوو هەوای دەریای ناوەڕاستە, هاوینی وشك و باران بارینیشی_ دەســت پێدەکات لە ناوەڕاســتی وەرزی پایز بەردوام دەبێت تا کۆتای وەرزی بەهار، بڕی بارانی ســاڵانەی لەنێوان (٢٠٠-٤٠٠)ملمە[14]، ئەم بڕەش جیاوازە لە ساڵێکەوە بۆســاڵێکیتر و گۆڕانکاری بەســەردا دێت، چونکە ئەم ناوچەیە دەکەوێتە ناوچەی بارانی نامســۆگەر، هەروەها تێکڕای پلەکانی گەرمی شـــاری کەلار دەکەوێتە ئەو ناوچانەی کە ئاو هەوای جیاوازە، بە بەرزبوونەوەی پلەی گەرمی لە مانگەکانی هاویندا (حوزەیران و تـەمووز و ئـاب) کـە مـانگی تـەمووز گـەرمترین مانگەکانێتی پلەی گەرمی دەگاتە (٣٦)پلەی ســەدی، بەڵام لە وەرزی زســـتانـدا پلـەکانی گـەرمی نزم دەبنـەوە لـە مـانگـەکانی (کانوونی یەکەم و کانوونی دووەم شـــوبات) کە مانگی کانوونی دووەم ســـاردترین مـانگـەکانێتی پلـەی گـەرمی دادەبـەزێـت بۆ(٩,٥)پلەی ســـەدی[15]، هەروەها ئاراســـتە و خێرایی با لە نـاوچـەکـەدا لـەئـەنجـامی جیاوازی دەرکـەوتنی ســـەنتـەرەکانی پەسـتان لە دەوروبەری ناوچەکە بە تایبەت لە وەرزی هاوین و زستاندا دەبنە هۆی دروستبوونی ئاراستەی جیاواز لە بایەکان، ئەو بایانەی لە وەرزی زســـتان هەڵدەکەنە ســـەر ناوچەکە، بریتین لـە بـای بـاکور و بـاکوریی خۆرئـاوا و بـای پێچـەوانـەی خۆرئاوا و بای باشـــوری خۆرهـەڵات، بەڵام ئەو بایانـەی لە وەرزی هاوین هەڵدەکەنە سەر ناوچەکە بریتین لە بای باشوری خۆرئاوا کە بایەکی وشـــکە و هـەندێکجار تۆزی لـەگـەڵدایە، هـەروەها بای باکوری خۆرئاوا کە بە (بای شـــەماڵ) ناسراوە

[12] الدکتور عبد الکاظم علی الحلو، دراسات في المناخ الطبیعي، الطبعة الأولی، المطبعة شرکة المارد- النجف الاشرف، النجف، ٢٠٢١، ص٥.

[13] سیمۆن دیبۆڤوار، ڕەگەزی دووەم، وەرگێرانی: کارزان کاوسێن، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئایدیا، ٢٠٢١، ل٧٤.

[14] الدکتۆر شاکر خصباک، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبیعة والبشریة، الطبعة الأولی، مطبعة شفیق، ١٩٧٣، ص١١٠.

[15] بەڕێوەبەرایەتی گشتی کشتوکاڵی گەرمیان، بەشی کەشناسی، داتای بڵاونەکراوە، ٢٠٢٢.

بایەکی بایەکی وشـــك و گەرمە، هەروەها خێرایی با لە ناوچەی لێکۆڵینەوە بەپێی مانگ و وەرزەکان جیاوازە[16].

سـەرچاوە ئاوییەکانیش کە ڕۆڵێکی کاریگەر دەبینن لە گەشـە و فراوانبوونی ئاوەدانیەکاندا، بە هۆیەوە مرۆڤ لە دەورووبەری سـەرچاوە ئاوییەکان نیشـتەجێبوون، بەتایبەتی لە ناوچە وشـك و نیمچە وشــکەکان، لەبەر ئەوەی مرۆڤ و چالاکییەکانی ڕاسـتەوخۆ پەیوەسـتن بە دەرامەتی ئاوەوە وەك بەکارهێنانی ئاو بۆ ژیانی ڕۆژانە و بۆ مەبەســتی چالاکییە کشــتوکاڵیەکانی و ئاژەڵداری...هتد، بە ســەرنجدان لە نەخشـــەی (٤) بۆمان دەردەکەوێت شـاری کەلار یەکێکە لەو شـارانەی شـوێنەکەی لـەســـەر ڕووبـاری ســیروان هـەڵکـەوتووە، ئـەم ڕووبـارە سـەرچاوەیەکی سـەرەکی ئاوی ژێر زەوی و کشـتوکاڵی و گوزەرانی خـەڵکی نـاوچـەکـەیە، ڕۆڵێکی بـەرچـاوی بینیوە لـە دابین کردنی پێداویســتیەکانی ڕۆژانەی دانیشـــتوانی شـــار و چـالاکییە کشتوکاڵیەکانیان لە ڕابردوو و ئێستادا.

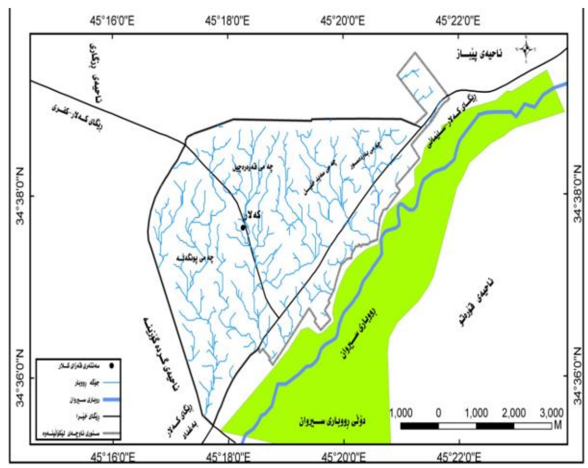

نەخشەی ژمارە(٣) دەرامەتی ئاو

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشت بەستن بە
١- بەکارهێنانی بەرنامای(**Arc Map10.5**).
٢-حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی پلاندانان، بەڕێوەبەرایەتی گشتی شارەوانیەکانی گەرمیان، بەڕێوەبەرایەتی شارەوەنی کەلار، نەخشەی بنەڕەتی شاری کەلار٢٠٢٢.

خاك یەکێکی دیکەیە لە بنەما سروشـــتیەکان، کە چینێکی تەنکە ڕووی زەوی داپۆشـــیوە، تێکەڵەیەکی ئاڵۆزە لە ماددەی کانزایی و ئەندامی و ئاو و هەوا [17]، خاکی ناوچەی لێکۆڵینەوە لەجۆری قاوەیی مەیلەو ســـورە لە زۆربەی بەشـــەکانی خاکدا، چینەکانی ناوەوەی ســوورترە، پێکهاتەی خاکەکەی تێکەڵاوە لە جۆری بەردی خۆلین و بەردی گەچین، بەســـەر سێ چینـدا دابەش دەکرێت ئەوانییش بریتین لـە (چینی نیشـــتوی نوێ، چینی بەختیاری ســـەرو، چینی بەختیاری خوارو) [18]، ڕێژەی ئۆرگـانی تێیـدا گونجـاوە و دەگـاتـە (1-2%)[19]، جۆرێکی تری خاك(خاکی نیشـــتەنیە) کەلە ئەنجامی کرداری ڕامالێنی ڕووباری سیروان دروست بووە، خاکێکی فشەڵە و توانای هەڵمژینی ئاوی زۆرە و شـــۆرەکاتی کەمە و بۆ کشـــتوکاڵ کردن زۆر شـــیاوە، بە شێوەیەکی گشتی دەشتە کشتوکاڵیەکانی ناوچەی لێکۆڵینەوە بە باشترین زەوییەکان دەژمێردرێن لە ڕووی بەپیتی و تەختیانەوە.

ئاشکرایە شاری کەلار لە سەرەتادا وەکو گوندێکی کشتوکاڵی و ئاژەڵداری لە ســـەرخۆ ئاوەدان کراوەتەوە، خەســـڵەتە ئاو و هەوایەکان لە دەرکەوتنی چوار وەرزەی ســاڵ و زەوی تەخت و بەپیت و ســـەرچاوەی ئاوی ڕووباری ســـیروان لە ســـەرەتادا هۆکـاربوون بۆ کۆبوونـەوەی دانیشـــتوان و دروســـتبوونی نیشـــینگەیەکی مرۆی، بەڵام کاریگەری فاکتەرە سروشـــتیەکان لەســـەر لایەنی ڕەگەزی لە ناوچەی توێژینەوە جیاوازی هەیە لە ئێســـتـا و ڕابردوودا، لـە ڕابردوودا ژنـانی نـاوچەی توێژینەوە هەروەکو ناوچەکانی تری هەرێمی کوردسـتان بەزۆری لەماڵەوە بوون، بەشـداریکردنیان لە سـەرجەم سـێکتەرە کۆمەڵایتیەکان زۆرکەم بووە، بەڵام ئەو خێزانانەی کە بە کاری کشـــتوکاڵیەوە خەریکبوون ژنان شان بەشانی پیاوان لە کێڵگە کشتوکاڵیەکان و لە ناو باخ و بێســـتانەکاندا کاریان کردووە، هەروەها لەوەرزی بەهاراندا پاش نیشـــتنەوەی لافاوی ســـیروان ژنانی ئەم شـــارە بـەکۆمـەڵ دەچوون بۆ کۆکردنـەوەی وردە دار و دەوەن کـە بـەهـــۆی لافـــاوەوە لـــە کـــەنـــاری ڕووبـــارەکـــە بەجێمابوون[20]،هەروەها کۆکردنەوەی ڕووەکی کێوی بەهارە بۆ بـەکارهێنـان و ڕایکردنی ژیـانی ڕۆژانـەی خێزانـەکانیـان و هەندێك جاریش ئەو بەرهەمە کۆکراوانە لە بازاڕی شـــارەکەدا دەفرۆشرا بەمـەبەســـتی بژێوی خێزانـەکانیـان، جێگەی ئـامـاژە پێکردنە زۆربەی ئەم کارانەی ژنان کاری بێ هەق دەسـت و کرێ بوون بەڵکو بەزۆری هاوکاریکردنی خێزان بوون، بەڵام ئێســـتـا کاریگەری خەســـڵەتەجوگرافییایە سروشـــتیەکان لە پرســـە جێندەریەکاندا لە شـارەکەدا زۆر کەمی کردووە ، بەهۆی ئەوەی ژنان زۆرکەم لەو کەرتانەدا کاردەکان کە بنەما سروشـــتیەکان

[16] مقداد شـاکەلی، شـاری کەلار لێکۆڵینەوەیەک لە جوگرافیای شار،چاپی یەکەم،چاپخانەی گەنج،٢٠١٦،ل٤٣-٤٧.

[17] الدکتور علی حسین الشلش، خغرافیة التربة، الطبعة الثانیة، مطبة جامعة البصرة، البصرة،١٩٥٨،ص١٣.

[18] لیلا محمد قارەمان، خاکی هەرێمی کوردسـتان، کتێبی سـەنتەری برایەتی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردسـتانی عێراق، چاپی دووەم هەولێر،١٩٩٩، ل٨٠.

[19] الدکتۆر شـاکر خصباک، العراق الشـمالي دراسـة لنواحي الطبیعة والبشـریة،مصدر سابق،ص١١٠.

[20] چاوپێکەوتن لەگەڵ بەرێز شـێخ محمد شـاکەلی،٥/١٨/ ٢٠٢٢.

کاریگەریان لەسەر هەیە، وەکو چالاکیە کشتوکاڵ و ئاژەڵیەکان، بەڵکو زیاتر پیشەی کشتوکاڵی پیاوان ئەنجامی دەدەن لە زەوییەکانی دەوروبەری شارەکە بەهۆی قورسی و گرانی کارکردن و بایەخ پێنەدانی دەسەڵات بۆ بوژانەوەی بەرهەمی ناوخۆیی، هۆکاربووە بۆ ئەوەی دەستی کاری ژنان لەم کەرتانەدا بەرەو نەمان رێچکە بگرێت.

تەوەری دووەم/ رەهەندە مرۆییەکان:

مرۆڤ بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتییە و هەمیشە لە پەیوەندیدایە لەگەڵ ئەوانی تردا و بەشێوەیەکی گشتی لە ناو سیستەمێکی کۆمەڵایەتیدا ژیان بەسەر دەبات، هەر کۆمەڵگایەک سروشتی تایبەتی خۆی هەیە، و خاوەنی کۆمەڵێک سیستەم و پێودانگە کە ژیانی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگا رێك دەخەن، لە کۆمەڵگایەکەوە بۆ کۆمەڵگایەکی تر دەگۆڕێن، وەک داب و نەریت، بەهاکۆمەڵایەتیەکان، رەفتار....هتد، لەگەڵ جێگیر بوونی ئەم دیاردە کۆمەڵایەتیانە لە چوارچێوەی کلتوردا ئەرکە کۆمەڵایەتیەکان بەرجەستە دەکەن، وەکو دابەشبوونی دەسەڵات و ئایین و پەروەردە، ئەم ئەرکانەش لەگەڵ ژینگەی سروشتی بەرهەم و بنەما ماددییەکەی کۆمەڵگا پێکدێنن، رۆڵی پێناسەکراوی ئەم ئەرکە کۆمەڵایەتیانە بۆ هەردوو رەگەزی (نێر و مێ) جیاوازییەکانی نێوان ژنان و پیاوان دیاری دەکات لەرووی دەستگەیشتن بەسامان و بڕیاردان، هەرچەندە جیاوازی هەیە لە نێوان کۆمەڵگاکاندا بەڵام بنەمای سەرەکی ئەوەیە کە جیاکاری و ناهاوسەنگی لە پەیوەندی نێوان رەگەزەکان لە بەرژەوەندی پیاواندا هەیە[21]،بۆیە مەسەلە رەگەزییەکان بەشێوەیەکی گەورە پەیوەستن بە فاکتەرە مرۆییەکانەوە، لەم روانگەیەوە کاریگەری بنەما مرۆییەکان لە سەر پرسی جێندەر لە ناوچەی توێژینەوە بەم شێوەی خوارەوە دەخەینەڕوو:

یەکەم/ رەهەندی کۆمەڵایەتی:

چەمکی کۆمەڵگا(**Socitey**) ئاماژەیە بە کۆمەڵە کەسێک کە سیستەمێکی نیمچە داخراو پێکدەهێنن، ئەم سیستەمەش تۆڕی پەیوەندییەکانی نێوان دانیشتوان پێکدێنێت، بە شێوەیەکی سادەتر کۆمەڵگە بریتییە لە کۆمەڵە کەسێک کە بەشێوەیەکی رێکخراو لەناو گروپێکی رێکخراودا پێکەوە دەژین لە شوێنێکی دیاری کراودا کە کۆمەڵێک پەیوەندی کلتوری و کۆمەڵایەتی پێکەوە دایانبەستێتەوە[22]، بەڵام ژیانی کۆمەڵایەتی سیستەمێکە لە عورف و دەسەڵات و لایەنە جۆراوجۆرەکانی کۆنترۆڵکردنی هەڵسوکەوت و ئازادییەکانی مرۆڤ پێکدێت، واتە چوارچێوەیەکی سنوردارکردن و رێکخراوە کە کۆمەڵە کەسێک کۆدەکاتەوە و چۆنیەتی پەیوەندییەکانی نێوانیان دیاری دەکات[23].

جوگرافیا گرنگی بەم لایەنە دەدات، چونکە پەیوەندی بە شێوازی ژیانی مرۆڤەوە هەیە لە ژینگە جیاوازەکاندا و لە مەودا جوگرافییە هاوشێوە و جیاکراوەکاندا بە ئامانجی چاودێری کردنی جیاوازییە شوێنییەکانی شێوازی ژیانی مرۆڤ و کاریگەری فاکتەرە جوگرافی و ژینگەییەکان لەسەر شێوە تایبەتەکانی ژیانی گرووپە مرۆییەکان و ئەو بەشە کۆمەڵایەتیانەی کە کۆمەڵگا بە گشتی پێکدێنن، کۆمەڵگا بەپێی جۆر لە دوو پارچەی گەورە پێکدێت کە بریتین لە (کۆمەڵگەی مێینە و کۆمەڵگەی نێرینە)بە نزیکەی یەکسان [24]، بەڵام رەگەزی مێینە بەهۆی مێینەبوون و کۆت وبەندە کۆمەڵایەتییەکانەوە پلەی دووهەم و بنکی هەرەمی کۆمەڵگای گرتووە لە کاتێکدا پیاو لە لوتکەی ئەو هەرەمەدایە، لەم باسەدا هەوڵدەدەین رۆڵی فاکتەرە کۆمەڵایەتیەکان لەسەر پرسی جێندەر و دۆخی ژنان لە شاری کەلار بخەینەڕوو:

١-خێزان:

دامەزراوە کۆمەڵایەتیەکان ئامرازی بەیەکەوەبەستنی ژیانی کۆمەڵایەتین، کە ڕیزبەندییە بنەڕەتیەکانی ژیانی مرۆڤەکان فەراهەم دەکەن، لە کارلێکی بەرامبەر لەگەڵ یەکتر ئەنجامی دەدەن لە رێگەی ئەو ڕیزبەندییە بنەڕەتیانەشەوە ژیان بەردەوام دەبێت و درێژەدان بەڕەچەڵەکەکان بەدی دێت، ئەمەش لەرێگەی دامەزاوەی هاوسەرگیری و خێزانەوە دەست پێدەکات[25]، لە قۆناغە بەراییەکانی مێژووی مرۆڤایەتیدا لە ناو خێڵەکاندا کە خێزان بە شێوە نەریتییەکەی ئێستای نەبوو، هەروەها کار هێشتا پێناسەیەکی ئابووری نەبوو، لەم جۆرە پەیوەندیەدا خێزان بەدەست ژن بووە، هیچ بەڵگەیەک نییە باوکی پێ بناسرێتەوە و رەچەڵەک بەپێی مافی دایک تەنها لە رێگەی دایکەوە دەتوانرا دیاری بکرێت[26]، بەڵام بەدەرکەوتنی سیستەمی کۆیلایەتی کۆیلەداران خێزانە شکۆدارەکانیان هێنایەکایەوە، خێزان بەلای کۆیلەدارانەوە زۆر گرنگ بووە، چونکە یەکێکە لە چەقەکانی گوشار و داگیرکاری، لێرەوە نایەکسانی و کۆیلایەتی بەسەر مرۆڤایەتیدا سەپێنرا و ژنیش یەکەمین چینە کە بەم نایەکسانی و کۆیلایەتییە مامەڵەی

---

[21] الدکتور عبدالله عطوى، السكان والتنمية البشرية،الطبعة الأولى، دارالنهضة العربية،بيروت-لبنان،٢٠٠٤،ص٥٢٧.

[22] ر.م.ماكيڤر- سارلز هـ .بيج، المجتمع، ترجمة الدكتور على احمد عيسى، مؤسسة فرانكلين للطباعة والنشر، مصر، ٢٠٠٠،ص١٦.

[23] غريب محمد أحمد، مجتمع القرية– دراسات وبحوث، دار المعرفة الجامعة – الاسكندريه، مصر،١٩٨٧،ص٤٥.

[24] فتحى محمد مصيلحى، الجغرافية الاجتماعية(الاطار النظري- وتطبيقات عربية، الطبعة الثانية، مطبعة جامعه المنوفيه، مصر،٢٠٠٠،ص١٩.

[25] الدكتور على عبدالواحيد وافي، الأسرة والمجتمع، الطبعة الثانية، ١٩٤٨،ص٢١.

[26] د.محمد شوانی،سۆسۆلۆژیای چینە کۆمەڵایەتییەکان، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر،٢٠١٢،،ل٢٣٣.

لەگەڵدا کراوە[27]، لێرەدا ڕۆڵی خێزان لەسەر پرسی جێندەر لەناوچەی توێژینەوە وەک مەڵبەندێکی هەرێمی کوردستان دەخەینەڕوو، ئاشکرایە خێزانی کۆنی کورد خێزانێکی باوک سالارییە، زیاتر بۆ باوک دەگەڕێتەوە، سەرۆکی خێزان بەگوێرەی داب و نەریتی کوردەواری خاوەن دەسەڵاتێکی فراوان بووە[28]، پیاو زاڵە و هەر ئەویش هەڵگری ناوی خێزانەکەیەتی، هەموو کار وپیشەیەکی جیاواز دەکات لە پێناو دابینکردنی گوزەران بۆ ئەندامانی خێزانەکەی، فاکتەری ئابووری بەپلەی یەکەم ڕۆڵی لە دەسەڵاتی باوک سالاریدا (البطرگیة-**Patriarchal**) بینیوە، وە لەبەرئەوەی داهاتە ئابوورییەکەی کشتوکاڵی و شوانکاری بووە، لەم کردارە ئابوورییەیشدا پیاو ڕۆڵی سەرەکی و باڵادەستی بینیوە، هەرچی ژنیشە ڕۆڵێکی کەمتری هەیە بەراورد لەگەڵ پیاودا و لە پلەی خوار باوکە[29]، ناوچەی توێژینەوە وەک بەشێک لە هەرێمی کوردستان خاوەن هەمان سیستمی خێزانی تارادەیەک توندتریش بووە بەهۆی زاڵبوونی زیاتری کلتور و داب و نەریتەکانەوە، قەبارەی خێزان گەورەبووە و زۆرێک لە خێزانەکان لە باپیر و داپیر و منداڵەکانیان و منداڵزاکانیان پێکهاتوون، وابوستەیەکی زۆر ڕێزێکی زۆر بۆ بەساڵاچوان لە خێزاندا هەبووە پەیوەندی خزمایەتی زۆر بەهێز بووە، پیاو و کوڕەکانی ئەرکی ئابووری خێزانیان لە ئەستۆ گرتووە و دایکیش لە چوارچێوەی ماڵدا بەرپرسیارێتی پەروەردەکردن و چاودێری کردنی منداڵەکانی لە ئەستۆ دابوو، سەرەڕای چاودێری کردن و خزمەتکردنی بەساڵاچوان، دایک و کچەکان کاروباری ڕۆژانەی ماڵەوەیان ئەنجام دەدەن، باوک بڕیاردەری ژیانی منداڵەکانی بوو بەتایبەتی کچەکانیان، کارکردنی ئافرەت لە دەرەوەی ماڵ زۆر دەگمەن بووە، بەڵام خێزانی نوێ تا ڕادەیەکی بەرچاو ئەو سیمبولانەی ڕابردووی لەدەست داوە، قەبارەی خێزان بچوکە و بە کەمی ژمارەی منداڵ داناسرێتەوە، زۆرێک لە دایکەکان سەرەڕای کاری ماڵەوە و پەروەردەکردن و بە خزمەتکردنی منداڵ کاری دەرەوەشیان هەیە، چ لە فەرمانگە و دامەزراوە گشتی و حوکمییەکان بێت یاخود کەرتی تایبەت، کچان و ژنان بەڕێژەیەکی بەرچاو لە بازاڕی کار و کەرتی ئابووردا دەبینرێن، بەڵام لەگەڵ ئەم کرانەوە کۆمەڵایەتییەشدا تا ئێستا هەندێک لە خێزانەکان خۆیان بڕیاردەری ژیانی کچان و ژنانی خێزانەکانیانن، و ڕێگری دەکەن لە کارکردنیان لە دەرەوەی ماڵ.

٢- کلتور:

چەمکی کلتور و کۆمەڵگا یەکێکن لە و باسانەی کە زۆر لەگەڵ یەکتریدا بەکار دەهێنرێت، چونکە کلتور بریتییە لەو بەهایانەی کە ئەندامانی گرووپێکی دیاریکراو هەیانە کە نەوە بۆ نەوە لە ڕێگەی ئەو کۆمەڵگەی تێیدا ژیاوە گواستراوەتەوە[30]، جوگرافیا گرنگی بە ڕوونکردنەوەی پەیوەندی نێوان جۆر و شێوەی ژیانی مرۆڤ بەپێی ئیمکانیاتە کلتورییەکانی لە چوارچێوەیەکی جوگرافیدا دەدات، چونکە هەر کلتورێک شوێنێکی جوگرافی هەیە، کە لە لایەن ئەندامە کۆمەڵایەتییەکانەوە بنیاتنراوە[31]،شوناسی جێندەری و پەیوەندییە ڕەگەزییەکانیش یەکێکن لە لایەنە گرنگەکانی کلتور، چونکە شێوەی ژیانی ڕۆژانەیان لە خێزان و کۆمەڵگا و شوێنی کاردا دەرەخسێنێت[32]، جێندەر وەکو پرەنسیپێکی ڕێکخستن بۆ کۆمەڵگا کاردەکات، بەهۆی ئەو مانا کلتوریانەی کە بە نێربوون یان مێبوون دراون، ئەمەش لە دابەشبوونی کاردا بەرووونی ڕەنگی داوەتەوە، لە زۆربەی کۆمەڵگاکاندا شێوازی ڕوونی کاری ژنان و کاری پیاوان هەیە لە ناو ماڵ و کۆمەڵگادا، ئەمەش شرۆڤەی کلتوری هەیە کە بۆچی دەبێت ئاوابێت، هەر چەندە سروشتی تایبەت بە پەیوەندییە ڕەگەزییەکان لە نێوان کۆمەڵگاکاندا جیاوازە، بەڵام شێوازی گشتی ئەوەیە کە ژنان تایبەتمەندی کەمتریان هەیە و سەرچاوەی کەمتریان لەبەردەستدایە کاریگەری کەمتر و سنورداریان لە سەر ئەو پرۆسە و بڕیارانە هەیە کە ژیانی خۆیان و کۆمەڵگاکانیان پێکدەهێنێت، ئەم شێوازی جیاوازییەش لەسەر بنەمای جێندەری لە هەموو کۆمەڵگاکاندا ڕەنگی داوەتەوە[33]، کاریگەری کلتور لەسەر پرسی جێندەر لە ناوچەی توێژینەوە جیاوازی زۆری هەیە لە نێوان ئێستا و ڕابردوودا، بەهۆی پەرەسەندنی جیهانگیری و پێشکەوتنی تەکنەلۆجیا کە کاریگەری گەورەیان لەسەر تێکەڵاو بوونی کلتورە جیاوازەکانی جیهان کردووە، ئەم تێکەڵاو بوونەش کاریگەریان لەسەر بیری تاکەکان دروستکردووە لە کۆمەڵگا جیاوازەکاندا وەکو ئاشنا بوونی کۆمەڵگاکان بە پێشکەوتنەکانی وولاتانی گەشەسەندوو لە بوارەکانی زانست و مەعریفە و تەکنەلۆجیا و شێوازی ژیانیان ...هتد، ئاشکرایە کە پێشکەوتنی پەروەردە و زانست لە هەر کۆمەڵگایەکدا دەبێتە هۆی پێشکەوتنی ئەو کۆمەڵگایە و یەکسان بوونی تاکەکانی، دیارە ناوچەی توێژینەوەش لە ڕابردوودا کۆمەڵگایەی ئاست نزم بووە، لە ڕووی پەروەردە و زانستەوە ئەمەش کاریگەری لەسەر باڵا دەستی کلتور و داب و نەریتی پیاوسالاری هەبووە لە ناوچەکەدا.

ئافرەتان بە زۆری بە کاری ماڵەوە خەریک بوون، بەڵام ئەو خێزانانەی کە کاری کشتوڵیان کردووە، ژنان هاوکاری خێزانەکانیان کردووە و بەشداربوون لە بە ئەنجام گەیاندنی

(27) Richard peet, Modern Gographic Thought,Second edition, Rawat Publications, New Delhi-India,2011, P272.

(28) فائزة محمد عزت، الحياة الاجتماعية للكورد(٤-٩ھ /١٠- ١٥م)، مطبعة الحاج هاشم، اربيل، ٢٠٠٩،ص٨٩.

(29) شاكر خضباك،الاكراد دراسة جغرافية اثنوغرافية، مطبعة شفيق، بغداد،١٩٧٢،ص٤٥٧.

(30) H.J.de Blij, HUMAN GEOGRAPHY Culture, Society,and space,Fifth edition,1999, p87.

(31) أ.د.معين خليل العمر، علم اجتماع الجندر، طبعة الأولى، سيدنى-استراليا،٢٠١٤ ،ص٢٤.

(32) DAVID INGLIS ,Culture and Everyday Life, First edition, UK, 2015, p3-4.

(33) Paola Giuliano, Gender and Culture, LZA-institute of labor Economics ,Location Network(www.iza.org),2020,P1-5.

قۆناغە جیاجیاکانی کاری کشـتوکاڵی، ئەوەی لێدەرچێ بەهیچ شـێوەیەک کاری سـەربەخۆی ژن لەدەرەوەی ماڵ نەبووە، بەڵام لە ئێسـتادا بەهۆی پێشـکەوتنی ئاسـتی ڕۆشـنبیری و تەکنەلۆجیا و تۆڕەکۆمەڵایەتیەکان و ئـاشـنـابوونی کلتورە جیاوازەکان کاریگەری کلتور بەرەو کاڵبوونەوە ڕۆشـتووە ژنـانیش بەرێژەیەکی بەرز ڕوویـان لە نـاوەنـدە گشـتی و تایبەتەکان کردووە و خاوەن بڕیار و کاری خۆیانن، لەگەڵ ئەوەشـدا تاوەکو ئێسـتاش هەندی لە خێزانەکان پیاوەکان بـڕیـاردەری ئـافـرەتەکـانـیـان و ڕێـگـیری لە کـارکـردن و چونەدەرەوەیـان دەکەن، بە تـایبەت کـارکردنیـان لە کەرتی تایبەت دا .

٣/ ئایین:

لە ڕوانگەی جوگرافییەوە لەوەوەسـەرچاوە وەردەگرێت کەلە هەموو بەشەکانی جیهاندا هەیە و بەربڵاوە، بۆیە جوگرافیا گـرنـگی بەم لایەنە دەدات و لە چـوارچـێـوەیەکی کـلـتـوریـدا لێکۆڵینەوەی لەسـەر دەکات، چونکە پەیوەنـدی بە خودی مرۆڤ هەیە، نەک تەنیا وەک تاکێکی سـەربەخۆ، بەڵکو وەک بەشـدار و هەڵگری مەسـەلە کلتورییەکان، لێکۆڵینەوە لە پەیوەندیە کلتوریەکان سـەرنج دەخاتە سـەر توخمی ئایین لە کلتورەکـانـدا، لەبەرئەوەی یەکێکە لە گرنگترین پێکهـاتەکانی گرووپە کلتورییەکان، کە شێوازی جوگرافی ڕوون پیشان دەدات، بۆیە لقێک بەناوی جوگرافیای ئایینەکان (جغرافية الاديان) لە نـاو جوگرافیـادا سـەری هەڵـداوە، کە گرنگی بە چۆنییەتی بڵاوبوونەوە ئـایین لەسـەر زەوی و کـاریگەرییە کۆمەڵایەتی و کلـتـوری و ژینـگەیەکـانی دەدات، بە شـێـوەیەکی تـایبەت نەخشـەکێشـان و لێکدانەوە و بەراوردکردن و شـیکردنەوە بۆ ئایینە جۆراوجۆرەکان دەکات، هەروەها جوگرافیای ئایین زیاتر دەکۆڵێتەوە لە کاریگەرییەکانی ئایین لەسـەر مەسـەلە دیمۆگرافی و جێندەری و ڕامیاریی و ژینگەیەکان[34]، لەڕووی جێندەرییەوە یەکێکە لە و میکانیزمـانەی کە لە ڕێگایەوە پیاو نـاوەنـدبوونی خۆی و پلە دوویی ژنانی دووپاتکردووەتەوە و دەسـەڵاتی خۆی بەسـەر ژندا سـەپاندووە[35] ، ناوچەی توێژینەوە وەک بەشـێک لە هەرێمی کوردسـتـان ئـایینی ئیسـلام پتر لە ئـایینەکانی تر کاریگەری لەسـەر دانیشـتوانەکەی هەیە، بە حوکمی ئەوەی زۆرینەی خەڵکی پەیڕەوی ئـایینی ئیسـلام دەکەن، لەگەڵ کەمینەیەک لە موسـڵمانی شـیعە مەزهەب و پەیڕەوانی ئایینی کاکەی، سـنوری ئایین و داب و نەریت لە زۆر شـوێندا تێکەڵ بەیەک کراون، لە لایەنی ئەرێنی و نەرێنییەوە زۆر شـت بەناوی ئـایین و لە ژێر لێکـدانەوەی ئـاییـنـدا دەکرێن کە بیروبـاوەڕی خەڵـک و داب و نەریـتی کـۆمەڵایەتـین، بـێـگـومـان ئەمەش کاریگەری لەسـەر کۆمەڵگا جیاواز بووە لە قۆناغە مێژووییەکانی شـارەکەدا، لە ڕابردوودا بەهۆی داخراوی کۆمەڵگا و لاوازی ئاسـتی ڕۆشـنبیری کۆمەڵایەتی کاریگەری گەورەی لەسـەر پرسـە جێنـدەرییەکـان بەجێهێشـتووە، بەڵام لە ئێسـتـادا بەهۆی کـرانەوەی کـۆمەڵـگـا و بەرزبـوونەوەی ئـاسـتی پەروەردە و ڕۆشـنبیری و شارەزابوون و تێگەیشـتنی زیاتر لە ئایین بەشـداری کردنی ژنـان لە سـەرجەم سـێکتەرەکانـدا بەرەوپێش چوونی گەورەی بەخۆیەوە بینیوە.

٤-پەروەردە و ڕۆشنبیری:

جیاوازی جێندەری لە پەروەردەدا کەلێنێکی گرنگی هەیە لە تەواو نەکـردنی فـێربـوون و بەردەوام نەبـوونی خـوێـنـدن لە زۆربەی ژینگەکـانـدا، کە زۆربەی کـات کـاریگەری لەسـەر ڕەگەزی مێینە هەبووە بەبەراورد بە ڕەگەزی نێر، ئەگەرچی ژن یەکێکە لە پـایە سـەرەکیەکـانی ژیـان لەهەموو کۆمەڵگـا مـرۆیـیـەکـانـدا، لەزۆربەی وڵاتـانـدا تەنـانەت وڵاتە گەشـەسـەندوەکانیش ژنان پلەی پیاوان لە پێگە و ڕۆڵە کۆمەڵایەتیەکان وەرناگرن و بەگشـتی نکوڵی لە بەها ماددی و مەعنەوییەکانیان دەکرێت[36]، سەرەڕای بەرزبوونەوەی ڕێژەی مێینە لە کەرتی پەروەردە لە کۆمەڵگا گەشـەسـەندووەکاندا، بەڵام ڕێکخراوەکانی ژنان بەردەوامن لە ئاماژەدان بە جیاوازییە جێنـدەرییەکـان لەسـەر ئـاسـتی پەروەردەیی و دامەزراوە فێرکارییەکانـدا بەتـایبەتی لە زانکۆ و پەیمانگاکانی خوێنـدنی باڵادا[37]، لە ناوچەی لێکۆڵینەوە تا پێش سـییەکانی سـەدەی ڕابردوو خەڵـک لە مزگەوت و حوجرەوە فێری خوێنـدەواری بوون، تا لەسەردەمی دەسەڵاتی پاشایەتی لە عێراق، بە هەوڵی (حەمە بەگی جاف)لە کەلار یەکەمین قوتابخانە کراوەتەوە لە سـاڵی ١٩٣١ بە نـاوی (کەلاری سـەرەتـایی)، بەپـێی ژمارە(١)تۆماری گشـتی (قید عام)ی قوتابخانەکە لە سـاڵی خوێندنی ١٩٣١-١٩٣٢ دا، سی وسێ(٣٣) فێرخواز دەسـتیان بە خوێـنـدن کردووە کە (٢٩) کوڕ و (٤) کچ بوون، بەپێی زانیارییە تۆمارکراوەکانی قوتابخانەکە منداڵان تا پۆلی چوارەمی سـەرەتایی خوێندوویانە، بۆ خوێندنی پۆلی پێنجەم بۆ قەزای کفری دەنێردران[38]، ئەمەش کۆسـپـێـک بووە لە بەردەم کچاندا و نەیان توانیوە درێژە بە قۆناغەکانی خوێندن بدەن، چونکە دەبوایە دوای قۆناغی چوارەمی سەرەتای بچنە شـاری کفری ئەمەش گونجاو نەبوو، بەهۆی ڕەوشـە کۆمەڵایەتی و کلتورییەکانی نـاوچەکەوە، هەر چەنـدە لەو کـاتەدا بەهۆی بارودۆخی ئەو سەردەمەوە خوێندن گرنگیەکی ئەوتۆی نەبووە، قوتابیەکان لەبەر هەژاری و کاری کشـتوکاڵی و ئاژەڵداری

[34]) دافيد سوفير، جغرافية الأديان، ترجمة: أحمد غسان سبانو، الطبعة الاولى، الطباعة والنشر دار قتيبة،١٩٩٠،ص٦.

[35]ريد، ئيڤيلين ، پێکهاتەی بەدەنی و چارەنوسـی ئـافرەت، وەرگێڕانی حەمەکریم عـارف، چـاپی یەکەم، چاپخانەی ئارا، کەرکوک، ٢٠٠٦.،ل٥.

[36]د.محمد صـبری الحوت- د.ناهد عدلي شـاذلي، التعليم والتنمية، بدون تاريخ طبع، مكتبة النجلو المصرية،١٩٥٧،ص١٤٠.

[37])أنتوني عدنز، علم الاجتماع، ترجمة: الدكتور فايز الصياغ، الطبعة الاولى، بيروت، ٢٠٠٥،ص٥٦٢-٥٦٣.

[38]صەباح علی سلێمان، سەرچاوەی پێشوو،ل١٤٣.

لەلایەن خێزانەکانیایەوە لە خوێندن دەردەکران، لە ماوەی ساڵانی (١٩٣١-١٩٤١) لە قوتابخانەی کەلاردا (١١٠) فێرخواز ناویان تۆمارکراوە، کە(٩٢)لەرەگەزی نێر و (١٨)شیان لە ڕەگەزی مێ بووە، تا ساڵی ١٩٥٨ (٤٦) فێرخوازی کچ ناویان تۆمار کراوە[39]، بەڵام جێگەی ئاماژە پێکردنە لەسەرەتای کرانەوەی قوتابخانە لە کەلار لە ساڵی ١٩٣١ تاوەکو ١٩٧٣ هیچ داتا و زانیارییەک نیە ئاماژە بە هەبوونی مامۆستای ئافرەت بکات لە نێوان ئەو ساڵانەدا، تا ساڵی١٩٧٣ قوتابخانەیەکی تر لە کەلار دا کراوەتەوە و بەڕێوەبەرەکەیشی ئافرەت بووە و(٣) ئافرەتی دیکەش لەو قوتابخانەیە وەک مامۆستا دەرسیان وتووەتەوە، بەشێوەیەکی گشتی بەشداری کردنی کچان و ژنان لەم سەردەمانەدا لە بواری پەروەردە و دامەزراوە حوکمییەکاندا زۆرکەم بووە، لەساڵی ١٩٨٠ لە بەڕێوەبەرایەتی پۆستە و گەیاندنی گەرمیان کە یەکێکە لە کۆنترین بەڕێوەبەرایەتییەکان لە شارەکەدا تەنیا(٣) ئافرەتی لێبووە کە ئەوانیش خەڵکی کەلار نەبوون[40]، جێگەی ئاماژەیە ئەو ئافرەتانەی کە وەک فەرمانبەر یان مامۆستا کاریانکردووە لە حەفتا و هەشتاکاندا لە شارەکە زۆربەیان خەڵکی شارەکە نەبوون، بەڵکو خەڵکی شارەکانی کفری و خانەقین بوون، ئەمەش بەهۆی بارودۆخە کۆمەڵایەتی و کلتورییەکانی ئەو کاتەی ناوچەکە و ئەو بارودۆخە ئاڵۆزە سیاسییەی کە ڕووبەڕووی ناوچەکە و کوردستان بەگشتی بووەتەوە، بەهۆی هێرشەکانی حکومەتی عێراق کە تا نەوەتەکانی سەدەی ڕابردوو درێژەی کێشا، بارودۆخێکی ناخوازراوی لە ناوچەکەدا دروست کردبوو بەتایبەتی بەهۆی نزیکی شارەکە لە سنوری عێراقەوە، بۆیە زۆرێک لە ژنانی شارەکە نەیانتوانیوە درێژە بە خوێندن بدەن، پاشان دوای نەوەتەکان و ئازادکردنی بەشێکی هەرێمی کوردستان تارادەیەک ئاسایشی ناوچەکە جێگیربوو .ئافرەتان توانیویانە بەشداربن لە پرۆسەی خوێندن، ئەمەش هۆکار بوو بۆ دەرکەوتن و بەشداریکردنی ژمارەیەکی زیاتر لە ئافرەتان لە دامودەزگا گشتییەکاندا لەسەرەتای ساڵانی دووهەزار دا کە توانیویانە قۆناغەکانی خوێندن تەواوبکەن لە پسپۆڕییە جیاوازەکاندا، لە دوای ساڵی ٢٠٠٣ و ڕووخانی ڕژێمی پێشوی عێراق دەرگایەکی گەورەی بازرگانی بەڕووی شارەکەدا کرایەوە و گوزەرانی خەڵک بەرەوپێشچوو، ئەمەش کاریکردە سەر بەشداری کردنی ئافرەتان لە ناوەندەکانی خوێندندا، هەروەها گەڕانەوەی خێزانە کوردە تەعریب کراوەکان کاریگەری گەورەی هەبوو لەسەر پرۆسەی پەروەردە و ڕۆشنبیری شارەکە، چونکە زۆربەی ئەو خێزانانە ئافرەتەکانیان خوێندەوار و خاوەن بڕوانامەبوون، هەروەها کردنەوەی کۆلێجی پەروەردەی کەلار لەساڵی ٢٠٠٤ کە بوو بە بناغەی دروستبوونی زانکۆی گەرمیان لەساڵی ٢٠١٣ کاریگەری گەورەی هەبوو لەسەر گەشەسەندنی پەروەردە و ڕۆشنبیری دانیشتوانی شارەکە، ئەم هۆکارانە پێکەوە ڕۆڵی گەورەیان هەبوو لەسەر بەشداری کردنی ئافرەتان بە ڕێژەیەکی بەرز لە تەواوکردنی خوێندن و بەدەستهێنانی بڕوانامە بەجۆرێک بووەتە هۆی یەکسانی جێندەری و بگرە زیاتر بەشداری کردنی ئافرەتان لە پرۆسەی پەروەردە و دامەزراوە جۆربەجۆرەکانی شارەکە لە ئێستادا بۆ نموونە بەشداریکردنی ڕەگەزی مێ لە کەرتی پەروەردە لە قۆناغەکانی (بنەڕەتی، ئامادەیی) وەکو فێرخواز بریتیە لە(٢٠٢٠٢) فێرخواز بە ڕێژەی(٦٩,٥٨٪) لە کۆی(٣٢٢٧٧)، بەڵام ژمارەی مامۆستا (٣٤٥٦)کەسە، کە(١٨٧٦) مامۆستا لە ڕەگەزی مێ بە ڕێژەی(٥٤,٢٨٪) بەرامبەر بە(١٥٨٠) مامۆستا لە ڕەگەزی نێر بە ڕێژەی(٤٥,٧٢٪)، لە خوێندنی باڵایش ژمارەی ڕەگەزی مێ بریتیە لە(١٨٣٣) فێرخوازی لەکۆی(٢٧٥٠) فێرخواز بە ڕێژەی (٦٦,٦٥٪)، بەڵام ژمارەی مامۆستا (٣٤٠)کەسە، کە(٨٥) مامۆستا لە ڕەگەزی مێیە بە ڕێژەی(٢٥٪) بەرامبەر بە(٢٥٥) مامۆستا لە ڕەگەزی نێر بە ڕێژەی(٧٥٪).

دووەم/ ڕەهەندی ئابووری:

لە تێکڕای کۆمەڵگاکاندا چالاکی ئابووری و بەرهەمهێنا زۆرتر لە هەر چالاکیەکی تر بەشێکی گشتی ژیانی خەڵک پێکدێنێ، چونکە فێمێنیستە مارکسیەکان سەرەتای چەوسانەوەی ژن دەگەڕێننەوە بۆ دابەشکردنی کارو دەستکەوتی ئابووری کە دەسەڵاتەکانی نێو کۆمەڵگەو خێزانی دەست نیشانکرد, دابەشکردنی کارو نرخ دانان بەسەر کارو بەرهەم و بەهی خۆکردنی ئامرازەکانی کار ململانێی خستە نێوان چین و توێژە جیاجیاکانی کۆمەڵگاوە، ململانێی نێوان توخمی ژن و پیاویش لە ئەنجامی ئەو دابەشکردنەی کار دروست بووە، بەپێی بۆچوونی کارڵ مارکس(١٨١٨-١٨٨٣) بەهامرۆییەکان نین کە سەرچاوەی سەرەکی گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتیەکانن، بەڵکو گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکان لە بنەڕەتدا بەهۆی فاکتەرە ئابوورییەکانەوە سەرهەڵدەدەن، ئەو هۆکارانەش پەیوەندییان بە ناکۆکیەکانی نێوان چینەکانەوە هەیە[41]، هەروەها ئەنگڵس لە کتێبەکەیدا بەناوی (بنچینەی خێزان، خاوەندارێتی تایبەت و دەڵەت) لەساڵی ١٨٨٤ ئاماژە بە ئەوە دەکات چەوسانەوەی ژنان بەشێکی دانەبڕاوی پەیوەندی چەوسێنەرانەی چینایەتییە[42]، پێی وایە سیستەمی

[39] احمد باوەڕ،گەرمیان و ناوچەی خانەقین لە سایەی وولاتانی گەورە و فەرمانڕەوایی عێراقد ١٠١٤ا- ١٩٧٥،چاپی یەکەم،زنجیرە کتێبی گۆڤاری کۆچ، سلێمانی، ٢٠١٩،ل١١٢.

[40] چاوپێکەوتن لەگەڵ بەرێز برهان عبدالرحمن عبدالله، بەڕێوەبەری پۆستەو گەیاندنی گەرمیان، ٢٠٢٢.

[41] کارل ماركس، مدخل الى نقد الآقتصاد السياسي، طبعة الأولى. دار الطليعة الجديدة،سورية-دمشق،٢٠١٨،ص٣٧.

[42] انجلس، أصل العائلة والملكية الخاصة والدولة،ترجمة:احمد عزالعرب،بدون تاريخ طبع ،دار الطباعة الحديثة،١٩٥٧،ص١٥٩.

سـەرمـایەداری هۆکـاری جیـاوازی ڕەگەزییە، چونکە دوای سەرهەڵدانی خاوەندارێتی تایبەت ژنان چەوسانەوە و بوون بە پـاشـکـۆی پـیـاو[43]، لەمـاوەی چەنـد دەیەیی ڕابـردوودا لێکۆڵینەوەکان لەسەر ڕۆڵی ڕەگەز لە ئابووریدا زۆر بە خێرایی پەرەیان سەندووە، لە ئەنجامی ئەو سەرنجەی کە مەسەلە جێندەرییەکان لە ناوندە ئەکادیمییەکان و کۆمەڵگا بەگشتی وەریگرتووە[44]، هەروەها ژنان و هێزی کار بوون بە تەوەرەیەکی سەرەکی لە جوگرافیایی ئابووریدا کە جەخت دەکاتەوە لەسەر چەندین توخم کە پەیوەندی بە نێوان ژنان و هێزی کارە هەیە، کە بریتین لە کێبڕکێی نێوان ئافرەتان و پیاوان لە بازاڕی کاردا و خەملاندنی قەبارەی بەشداری کردنی کاری ژنان و چاودێری کردنی جیاوازی شوێنی لە بەشداری کردنی ژنان بۆ هێزی کار[45]، کاریگەری ئابووری لەسەر پرسە جێندەرییەکان لە ناوچەی توێژینەوە جیاوازییەکی زۆری هەیە لەنێوان ئێستا و ڕابردوودا بەهۆی کاریگەری کلتور و لاوازی ئاستی پەروەردە و ڕۆشنبیرییەوە کارکردنی ژنان بەکارێکی عەیب و شەرمزار بیری لێدەکرایەوە لە ڕابردوودا، لە هەشتاکاندا بەشداری کردنی ئافرەتان لە بازاڕی کاردا ڕێژەیەکی زۆرکەمی هەبووە تەنها چەند ژنێک نەبێت کە ژمارەیان لە ١٠ ژن زیاتر نەبووە، لە نێو بازاڕی شارەکەدا کاریان کردووە و کە بەرهەمە ئاژەڵیەکانیان هێناوەتە بازاڕ و فرۆشتوویانە، جێگەی ئامۆژەیە ئەم ژنانیش دانیشتووی شارەکە نەبوون بەڵکو لەناوچەکانی دەوروبەری شارەکەوە دەهاتن بۆ ساغ کردنەوەی بەرهەماکانیان و لەڕەگەزی عەرەب بوون[46]، هەروەها لە نەوەتەکاندا بەهۆی ئەو بارودۆخە داراییەی کە لە کوردستان و ناوچەکەدا هەبوو، لە ئەنجامی ئەو ئابلۆقە ئابوورییەی کە وڵاتی عێراق بە سەر هەرێمی کوردستان سەپاندبووی و دۆخی خراپی خەڵک بە تایبەتی ئەو خێزانانەی بەهۆی پرۆسەی ئەنفالەوە پیاو و کوڕەکانیان لەدەست دابوو ناچار دەبوون ژن و ئافرەتانی ئەو خێزانانە ئەرکە ئابوورییەکەی خێزانیان لە ئەستۆ بگرن، بۆیە بۆ پەیداکردنی بژێوی ڕوویان لە کێڵگە کشتوکاڵیەکانی دەوروبەری شارەکە دەکرد، وەک کاری گوڵەچنە و چنینەوەی بەرووبوومە هاوینەییەکان، هەروەها لەوەرزی زستاندا هەندێک لە پیاوان

[43] تیری ئیگڵتۆن، بۆچی مارکس لەسەر حەق بوو، وەرگێرانی پێشڕەو محمد، چاپخانەی دلێر،٢٠١٥،ل٣٥٥.
[44]ریتشارد سویدبرغ، مبادئ علم الاجتماع الاقتصادیی، ترجمة: جهاد الترک، الطبعة الأولى، الناشر: المرکز العربي للأبحاث ودراسة السیاسات، ٢٠١٩،ص٤٥٩.
[45]محمد الفتحی بکیر محمد، الجغرافیة الإقتصادیة أسس وتطبیقات، طبعة نشر و توزیع دار المعرفة الجامعیة، جامعة السکندریة، مصر،ص٣٦٩.
[46]چاوپێکەوتن لەگەڵ بەڕێز پ.ی.م خالد محمود، مامۆستا لە زانکۆی گەرمیان، ٢٠٢٢.

و ئافرەتان کاری کۆکردنەوەی گیا بەهاریان دەکرد لە ناوچەکانی دەوروبەری شارەکە و بەمەبەستی فرۆشتن و بەدەستهێنانی داهات بۆ خۆیان و خێزانەکانیان، بەڵام لە ئێستادا بەهۆی ئەو گۆڕانانەی کەبەسەر ژیانی مرۆڤایەتیدا هاتووە بەتایبەتی ئەو گۆڕانکاریانەی لەبواری تەکنەلۆژیادا ڕوویانداوە ڕۆڵی گەورەیان هەیە لە تێکەڵ بوون و کرانەوەی کلتورەکان بەڕووی یەکتر و گواستنەوەی داب و نەریتەکان لەنێو کۆمەڵگاکاندا، و دەرکەوتنی چەمکی جیهانگیری، ئاشکرایە ئەم ڕووداوانە لە جیهانی ئەمڕۆدا نوێن و تێکەڵاوییەکی تەواویان دروست کردووە لەنێوان کلتورە جیاوازەکاندا[47]، ئەمەش کاریگەری لەسەر ناوچەی توێژینەوە هەبوو، هەروەها لەگەڵ زیادبوونی دازمەزراوە حوکمیەکان لە شارەکەدا، ئاماژە بەزیادبوونێکی بەرچاو لە ڕێژەی بەشداریکردنی ژناندا دەکرێت، بەشێوەیەک کە کۆی گشتی ڕەگەزی مێ لەکەرتی حوکمیدا لە سەرجەمی فەرمانبەرانی دەوڵەت لە شاری کەلار نزیکەی (٣٦٨٦) کەسە، بەڕێژەی (٢,٣٤٪) لەکۆی گشتی دانیشتوانی شاری کەلار لە ساڵی ٢٠٢١، سەرەڕای ئەومەش هێشتا بەشداری و تواناسازی مێینە لە کەرتی تایبەتدا تەنها ڕێژەیەکی کەم پێکدێنێت کە لەدەرەوەی ماڵ خاوەنی پیشەی خۆیانن، نزیکەی (٥٢٨) کەسە، بە ێژەی(٠,٣٤٪) لەکۆی گشتی دانیشتوان کە بەسەر ئابووریە جۆراوجۆرەکاندا دابەشبوون لە ناوچەی توێژینەوە.

تەوەری چوارەم/ ڕەهەندی سیاسی:

چەمکی بەشداری کردنی سیاسی ژن بەو ڕادەیە کە ژنان بەشداری لە ڕەفتاری سیاسیدا بکەن و ڕەفتاری هەڵبژاردنیش یەکێکە لە گرنگترین جۆرەکانی بەشداریکردن، کە دەنگدان و خۆکاندیدکردن و بەشداری لە بانگەشەی هەڵبژاردنی کاندیدەکان و شێوازەکانی تری بەشداری سیاسی کە ژنان ڕاستەوخۆ تێیدا بەشداربن (48)،ڕەهەندی سیاسی یەکێکە لەو لایەنانەی کە بەهۆی لە بەرچاونەگرتنی جنسێتەوە کەوتووەتەبەر ڕەخنەی فێمێنیستەکان و باوەڕیان وایە کە دەسەلات و پەیوەندیانی دەسەلاتی جیهان بوونەتە هۆی ڕوانگەیەکی جنسیەتی کراو لە پرۆژە نەتەوەیی و نێونەتەوەیەکاندا[49].

[47] ج.تیمونز ڕوبیرتس- ئەیمی هایت، لە مۆدێرنەوە بۆ جیهانگەرایی، و: محەمەد حسێن، بەشی دووەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕوون،٢٠٠٩،ل٢٣٨.
[48]طارق محمد عبدالوهاب، سدکولوجیة المشارکة السیاسیة: مع دراسة في علم النفس السیاسی في البیئة العربیة،الطبعة الأولى، دار الغریب للنشر والتوزیع، القاهرة،١٩٩٩،ص٩١ .
[49] جین فریدمەن، ئیتنیسیتە و فێمێنیزم، کتێبی فێمێنیزم و چەند خوێندنەوەیەکی تازا،و: بەیان عەزیز، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر،٢٠١٢،ل١٨٨.

کاریگەری ڕەهەندی سیاسی لەسەر پرسی جێندەر لە ناوچەی توێژینەوە وەک مەڵبەندێکی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە ڕۆژگاری ئەمڕۆ و ڕابردوودا کاریگەری زۆر گەورەی لەسەر پرسی جێندەر و کەیسی- ژنان هەبووە، چونکە ئەم بوارە زیاتر لەلایەن پیاوانەوە قۆرخ کراوە، جگە لە کاریگەرییەکانی شەڕە سیاسیەکان کە لە ناوچەکەدا ڕوویداوە وەک هێرشەکانی حکومەتی پێشوی عێراق بۆ سەر هەرێمی کوردستان و ناوچەکە بە تایبەتی بەهۆی نزیکی لە سنوری خاکی عێراقەوە و ڕوودانی کارەساتی ئەنفال کە تێدا ١٨٢ هەزار هاوڵاتی کورد بێسەروشوێن کران و بوون بە قوربانی، کە تێیدا نزیکەی ٣٠-٤٠ هەزار کەس خەڵکی ناوچەی گەرمیان بوون[50]، دەکرێت بڵێین ژن لەم پرۆسەدا دووجار بووەتە قوربانی جارێک وەک تاکی کورد و جارێکیش وەک ڕەگەزی مێ، بۆیە ئەگەر نموونەی کاریگەری ئەنفال پێش چاو بخەین دەبینین لە لایەن حیزبی بەعسەوە ژن کراوە بە غەنیمە و دەستکەوتی شەڕ[51]، بۆیە لە ڕابردوودا بەهۆی ئەو ڕووداوانەی بەسەر ناوچەکەدا هاتوون لە شەڕ و ئەنفالی حوکمەتی عێراق و سەپاندنی گەمارۆی ئابووری و شەڕی ناوخۆ، سەرەڕای گاریگەریە جەستەیی و دەروونیەکانی ئەم ڕووداوانە لەسەر ژن، بەڵکو نەشتوانراوە گرنگی بەپرسی ژن و بەشدارییە سیاسیەکەی بدرێت، بەڵام لە دوای ڕاپەڕینی بەهاری ساڵی ١٩٩١ ڕزگاربوونی بەشێکی زۆری کوردستانی باشور و گرتنە دەستی دەسەڵات لە لایەن حکومەتی هەرێمی کوردستانەوە تا ئێستادا بەشداری ژنان لە نێو حیزبە سیاسیەکان گۆڕانکاری بەخۆیەوە بینیوە و بەرەو پێش ڕۆیشتووە، هەرچەندە بەشێوەیەکی گشتی ڕووخساری سیاسی لە هەرێمی کوردستان نێرانە دەردەکەوێت، بەڵام لە ئاست ناوچەی گەرمیان حاڵەتەکە زەق ترە و بە شێوەیەکی گشتی بەشداری کردنی ژنان لە نێو حیزبە سیاسیەکاندا لاوازە و ئاستەنگی زۆرە لە بەردەم چوونە پێشەوەی ژنان بۆ نێو حیزبە سیاسیەکان دیارترینیان خێزان و ژینگەی کۆمەڵایەتی و پەروەردەیی و داب و نەریتی ناوچەکەیە، کە وای کردووە ژنان دوور بن لە سیاسەت و نایانەوێ تێکەڵ بەو بوارە بن، ئەمەش هۆکارە بۆ کەمی بەشداری کردنی ژنان لە کایەی سیاسی ناوچەکەدا، لەگەڵ ئەمەشدا هەندێک لە ژنانی کەلار گەیشتوون بە ئاستی پەرلەمانتار لە پەرلەمانی (عێراق و هەرێمی کورستان)کە ژمارەیان (٣) ئافرەتە، هەروەها بەشێکی دیکەیان پۆست ئیداری باڵایان هەیە لەناو لە حیزبە سیاسیەکاندا، بەڵام ئەم ڕۆڵەیان لەبەردەم پرسیارێکی سەرەکیدا دەمێنێتەوە ئەویش ئەوەیە ئایا بەشدارپێکردنی ڕاستەقینە و توانا پێدانی ژنان هەیە لەو بەشداری کردنەدا یان ئەوەتا ژنان دووبارە بەکاردەهێننەوە وەک سیاسەتێک، ئەمەش پێویستی بە زانینی ڕێژەی بەشداری ڕاستەقینە و تێڕوانی ژن هەیە لە هەر شوێنێکدابێت، سەبارەت بە گرنگی و ڕاستی ئەو بەشداری کردنە.

دەرئەنجام

گومانی تێدانیە بایەخدان بەڕۆڵی ژن لە کۆمەڵگەدا ڕۆژ بە ڕۆژ لە گەشەسەندندایە و گاریگەری لەسەر هەموو بەشەکانی جیهان دروست کردووە، جوگرافیا بە پشتبەستن بە ڕێبازەکانی تیۆری کۆمەلایەتی هاوچەرخ گرنگی دەدات بە دیراسە کردن و لێکۆڵینەوە لە کێشەکانی ژن لەگەڵ ئەو بەهایانەی لە کۆمەڵگەدا زاڵن و کاریگەریان لەسەر پرسەکانی ژنان هەیە لە ڕوانگەیەکی جوگرافیاییەوە تیشک دەخاتە سەر ئاشکراکردنی نهێنیەکانی تایبەت نایەکسانی و چەوسانەوەی ژن لە پرۆسەی کارلێککردن لە نێوان مرۆڤ و ژینگە. لەم ڕووەوە ئەنجامی دیراسەکرنی کاریگەری بنەما جوگرافییەکان لەسەر پرسی جێندەر لە شاری کەلار دەخەینەڕوو بەم شێوەی خوارەوە:

١-کاریگەری ڕەگەزە سروشتیەکانی جوگرافیا لەسەر پرسی ژن لە ناوچەی توێژینەوە بەپێی قۆناغە مێژووییەکانی شارەکە گۆڕاکاری بەسەردا هاتووە ، لەبەرئەوەی لە ڕابردوودا ناوچەی توێژینەوە وەک گوندێکی کشتوکاڵی و ئاژەڵداری ئاوەدان کراوەتەوە ئەم پیشانەیش زیاتر کاری پیاوان بوون و ژن بەشداری کەمی هەبووە، بەڵام لە ئێستادا گاریگەری ئەم ڕەگەزانە لەسەر پرسەکانی ژن ئاستێکی لاوازیان هەیە.

٢- مەسەلە ڕەگەزییەکان بەشێوەیەکی گەورە پەیوەستن بە فاکتەرە کۆمەڵایەتیەکانی وەک (خێزان، کلتوور، ئایین و ئاستی ڕۆشنبیریی)ەوە، کە ڕێسا و یاسا کۆمەڵایەتیەکان دادەڕژن و جێبەجێیشی- دەکەن و کاریگەریشیان بە پێی سەردەمە مێژووییەکان دەگۆڕێت، ڕۆڵی ئەم فاکتەرانە لەسەر پرسەکانی ژن لە ناوچەی لێکۆڵینەوە تا ئێستاش ڕوخسارێکی زەقی هەیە و کاریگەریان لەسەرکۆمەڵگای دانیشتوان لە ئاستێکی باڵادایە.

٣- فاکتەرە ئابوورییەکان یەکێکی ترن لە ئەو هۆکارانەی کە کاری گەری گەورەیان لەسەر پرسەکانی ژنان بجێهێشتووە، لە ناوچەی توێژینەوە لە ئێستا بەهۆی پێگە ئابووریەکەیەوە ئاماژە بەزیادبوونێکی بەرچاو لە ڕێژەی بەشداریکردنی ژناندا دەکرێت، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ گرنگی شوێنی شارەکە کە وەک دەرگایەکی بازرگانیە لە نێوان وڵاتانی ئێران و عێراق و هەرێمی کوردستان، کە جۆرێک لە کرانەوەی کۆمەڵایەت دروست کردووە بەیارمەتی دۆخە کۆمەڵایەتیەکانی وەکو بەرزبوونەوەی ئاستی هۆشیاری و پەروەردە و پێشکەوتنی تەکنەلۆژیا ڕۆڵی گەورەی لەسەر دەرکەوتن و بەشداریکردنی ژنان بینیوە.

٤- ڕوخساری سیاسی یەکێکی ترە لەو فاکتەرانەی بەهۆی نێرانە دەرکەوتنیەوە ڕووبەڕووی ڕەخنە لێگرتن بووەتەوە، ئەم دۆخەیش لە ئاستی ناوچەی توێژینەوە بەهۆی سنورداریی بەشداریکردنی ژنان لەم سێکتەرە بەڕوونی ڕەنگی داوەتەوە، بە شێوەیەکی گشتی بەشداری کردنی ژنان لە نێو حیزبە سیاسیەکاندا لاوازە و ئاستەنگی زۆرە لە بەردەم چوونە پێشەوەی ژنان بۆ نێو حیزبە سیاسیەکان دیارترینیان خێزان و ژینگەی کۆمەڵایەتی و پەروەردەیی و داب و نەریتی ناوچەکەیە، کە وای کردووە ژنان دوور بن لە سیاسەت و نایانەوێ تێکەڵ بەو بوارە بن.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم: سەرچاوە کوردییەکان:

أ-کتێب

١- احمد باوەڕ،گەرمیان و ناوچەی خانەقین لە سایەی وڵاتانی گەورە و فەرمانڕەوایی عێراقد ١٠١٤١-١٩٧٥،چاپی یەکەم،زنجیرە کتێبی گۆڤاری کۆچ، سلێمانی، ٢٠١٩،.

[50] بەڕێوەبەرایەتی شەهیدان و ئەنفالکراوانی گەرمیان،داتای بڵاونەکراوە،٢٠٢٢.

[51] عەدالەت عومەر صاڵح، ئانفال و ئافرەتی کورد، چاپی یاکەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨،ل١٥.

٢-ئیگلتۆن، تیری، بۆچی مارکس لەسەر حەق بوو، وەرگێڕانی پێشڕەو محمد، چاپخانەی دلێر،٢٠١٥.
٣- سیمۆن دیبۆڤوار، ڕەگەزی دووەم،وەرگێڕانی: کارزان کاوسێن، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئایدیا، ٢٠٢١.
٤- ریید، ئیڤیلین، پێکهاتەی بەدەنی و چارەنوسی ئافرەت، وەرگێڕانی حەمەکریم عارف، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئارا، کەرکوک، ٢٠٠٦.
٥- ڕوبیرتس، ج.تیمونز - ئەیمی هایت، لە مۆدێرنەوە بۆ جیهان گەرایی، و: حەمەمەد حسین، بەشی دووەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕوون،٢٠٠٩.
٦- سیوەیلی، ڕێبوار ، دیاردەی ناسینی شوێن و شوناس(خوێندنەوەیەکی دیاردە ناسانە بۆ شاری سلێمانی)،چاپی یەکەم،چاپخانەی تاران،٢٠١٥.
٧- شاکەلی، مقداد، شاری کەلار لێکۆڵینەوەیەک لە جوگرافیای شار،چاپی یەکەم،چاپخانەی گەنج،٢٠١٦.
٨- شوانی، د.محمد ،سۆسۆلۆژیای چینە کۆمەڵایەتییەکان، چاپی یەکەم،چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر،٢٠١٢،ل٢٣٣.
٩- صاڵح، عەدالەت عومەر ، ئانفال و ئافرەتی کورد، چاپی یاکەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨.
١٠- عومەر، عەبدڵڵا عامر ،بەرزونزمی ڕووی زەوی هەرێمی کوردستان، کتێبی جوگرافیای هەرێمی کوردستان، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،هەولێر،١٩٩٨.
١١- فریدمەن، جین ، ئیتنیسیتە و فێمینیزم، کتێبی فێمینیزم و چەند خوێندنەوەیەکی تازە،و: بەیان عەزیز، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر،٢٠١٢.
١٢- قارەمان، لیلا محمد ، خاکی هەرێمی کوردستان، کتێبی سەنتەری برایەتی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستانی عێراق، چاپی دووەم هەولێر،١٩٩٩.

ب-نامەی زانکۆی:

١- سلێمان، صباح علی ،کەلار(١٩٢٧-١٩٥٧)لێکۆڵینەوەیەک لە بارودۆخی سیاسی و کارگێڕی و ڕۆشنبیری،نامەی ماستەر(بڵاونەکراوە)،زانکۆی صەلاحەددین، هەولێر،٢٠٢١.

ج-دامەزراوە حوکمیەکان:

سەندیکای کرێکارانی گەرمیان، داتای بڵاونەکراوە،٢٠٢٢.
بەڕێوەبەرایەتی پەروەردەی کەلار، داتای بڵاونەکراوە،٢٠٢٢.
بەڕێوەبەرایەتی گشتی کشتوکاڵی گەرمیان، داتای بڵاونەکراوە،٢٠٢٢.
بەڕێوەبەرایەتی شەهیدان و ئەنفالکراوانی گەرمیان،داتای بڵاونەکراوە،٢٠٢٢.

ء-چاوپێکەوتن:

چاوپێکەوتن لەگەڵ بەڕێز پ.ی.م خالد محمود، مامۆستا لە زانکۆی گەرمیان، ٢٠٢٢.
چاوپێکەوتن لەگەڵ بەڕێز شێخ محمد شاکەلی،٢٠٢٢.
چاوپێکەوتن لەگەڵ بەڕێز برهان عبدالرحمن عبداللە، بەڕێوەبەری پۆستەو گەیاندنی گەرمیان، ٢٠٢٢.

دووەم: سەرچاوە عەرەبیەکان

أ-کتب

١-أحمد، غريب محمد ، مجتمع القرية– دراسات وبحوث، دار المعرفة الجامعة – الاسكندريه، مصر،١٩٨٧.
٢- اسكندر، لويس ،الانسان والبيئة،مطبوعات مكتبة النهضة المصرية،القاهرة،١٩٣٦.
٣- انجلس،فردريک، أصل العائلة والملكية الخاصة والدولة،ترجمة:احمد عزالعرب،بدون تاريخ طبع ،دار الطباعة الحديثة،١٩٥٧،ص١٥٩.
٤- ج.سيمونز، ايان ، البيئة والانسان عبر العصور،ترجمة: السيد محمد عثمان،عالم المعرفة، الكويت،١٩٩٧.
٥- ريتشارد پيت، الفكر الجغرافي الحديث،ترجمة: عاطف معتمد و آخرون،الطبعة الأولى، المركز القومي للترجمة،٢٠١٨.
٦- حمدان، جمال ،جغرافيةالمدن،الطبعة الثانية،عالم الكتب،القاهرة،١٩٧٧.
٧- الحلو، الدكتور عبد الكاظم علی ، دراسات في المناخ الطبيعي، الطبعة الأولى، المطبعة شركة المارد-النجف الاشرف، النجف،٢٠٢١.
٨- الحوت، د.محمد صبری - د.ناهد عدلي شاذلي، التعليم والتنمية، بدون تاريخ طبع، مكتبة النجلو المصرية،١٩٥٧.
٩- خصباک، الدكتور شاكر ، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعة والبشرية،الطبعة الأولى، مطبعة شفيق،١٩٧٣.
١٠- خضباک، شاكر ،الاكراد دراسة جغرافية اثنوغرافية، مطبعة شفيق،بغداد،١٩٧٢.
١١- سوفير، دافيد ، جغرافية الأديان، ترجمة: أحمد غسان سبانو، الطبعة الاولى، الطباعة والنشر دار قتيبة،١٩٩٠.
١٢- سويدبرغ، ريتشارد ، مبادئ علم الاجتماع الاقتصادي، ترجمة: جهاد الترک، الطبعة الأولى، الناشر: المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات،٢٠١٩.
١٣- الشلش، الدكتور علی حسین ، خغرافية التربة، الطبعة الثانية، مطبة جامعة البصرة، البصرة،١٩٥٨.
١٤- الشواورة، علی سالم ، جغرافية المدن، الطبعة الأولى، دار المسيرة للنشر والتوزيع والطباعة، عمان،٢٠١٢.
١٥- عبدالوهاب، طارق محمد، سدكولوجية المشاركة السياسية: مع دراسة في علم النفس السياسي في البيئة العربية،الطبعة الأولى، دار الغريب للنشر والتوزيع، القاهرة،١٩٩٩.
١٦- عزت، فائزة محمد ، الحياة الاجتماعية للكورد(٤-٩هن/١٠- ١٥م)، مطبعة الحاج هاشم، اربيل، ٢٠٠٩.
١٧- عطوي، الدكتور عبدلله ، جغرافيةالسكان، الطبعةالاولى، المطبعة والنشر دار النهضةالعربية،لبنان-بيروت،٢٠٠١.
١٨- عطوى، الدكتور عبدالله ، السكان والتنمية البشرية،الطبعة الأولى، دارالنهضة العربية،بيروت- لبنان،٢٠٠٤.
١٩- العمر، أ.د.معين خليل ، علم اجتماع الجندر، طبعة الأولى، سيدني- استراليا،٢٠١٤.
٢٠- غدنز، أنتوني ، علم الاجتماع، ترجمة: الدكتور فايز الصياغ، الطبعة الاولى، بيروت، ٢٠٠٥.
٢١- ماركس، كارل، مدخل الى نقد الآقتصاد السياسي، طبعة الأولى. دار الطليعة الجديدة،سورية-دمشق،٢٠١٨،ص٣٧.
٢٢- ماكيڤر، ر.م. - سارلز هـ .بيج، المجتمع، ترجمة الدكتور على احمد عيسى، مؤسسة فرانكلين للطباعة والنشر، مصر، ٢٠٠٠.
٢٣- محمد، محمد الفتحى بكير ، الجغرافية الإقتصادية أسس وتطبيقات، طبعة نشر و توزيع دار المعرفة الجامعية، جامعة السكندرية، مصر.
٢٤- مصيلحى، فتحى محمد ، الجغرافية الاجتماعية(الاطار النظري- وتطبيقات عربية، الطبعة الثانية، مطبعة جامعه المنوفيه، مصر،٢٠٠٠.
٢٥- الهيتي، صبری فارس - د.خليل اسماعيل محمد، جغرافية الاسطيان الريفي، الطبعة الأولى، بغداد،١٩٨٩.
٢٦- وافي، الدكتور على عبدالواحيد ، الأسرة والمجتمع، الطبعة الثانية،١٩٤٨.

سێیەم: سەرچاوە ئینگلیزییەکان:

1-Giuliano, Paola, Gender and Culture, LZA-institute of labor Economics, Location Network (www.iza.org), 2020, P1-5.
2-H.J.de Blij, HUMAN GEOGRAPHY Culture, Society, and space,Fifth edition,1999, p87.
3-DAVID , INGLIS, Culture and Everyday Life, first edition, UK, 2015
4-Joseph Holden, An Introductin to Physical Geography and the Environment, fourth edition, UK , 2017.
5- Richard peet, Modern Gographic Thought, Second edition, Rawat Publications, New Delhi-India,2011, P272.